

Μνήμων

Τόμ. 28 (2007)

**Συστήματα εισροής ανθρώπινου δυναμικού στις
οικογένειες της Λευκάδας του 18ου αιώνα**

ΕΦΗ ΑΡΓΥΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.76](https://doi.org/10.12681/mnimon.76)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΡΓΥΡΟΥ Ε. (2011). Συστήματα εισροής ανθρώπινου δυναμικού στις οικογένειες της Λευκάδας του 18ου αιώνα. *Μνήμων*, 28, 49-90. <https://doi.org/10.12681/mnimon.76>

ΕΦΗ ΑΡΓΥΡΟΥ

ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΕΙΣΡΟΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Η συχνότητα εμφάνισης των συμβολαίων που αφορούν διηγετικές ενοικιάσεις οικοπέδων (λιβέλα σπιτότοπων) στο νοταριακό corpus της Λευκάδας κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα αντανακλά τους ρυθμούς ανάπτυξης της Αμαζικής, του νέου αστικού κέντρου του νησιού.¹ Η σημαντική δημογραφική αύξηση² και το διοικητικό πλαίσιο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας έδωσαν ώθηση στην ανάπτυξη της αστικής ζωής που συνοδεύεται από την πρόσληψη υπηρετικού προσωπικού³ ως ένδειξη ευμάρειας των εύπορων οικογενειών. Τα συμβόλαια πρόσληψης εργατικού δυναμικού,⁴ αν και εμφανίζονται σε μικρό ποσοστό, σηματοδοτούν ένα διαφοροποιημένο αστικό χώρο. Μάλιστα η πρόσληψη υπηρετικού προσωπικού από μη ανήκοντες στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα υποδηλώνει την ανάπτυξη μεσαίων στρωμάτων.⁵ Αποκαλύπτει όμως και τη μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στα έσοδα του ανώτερου και των μεσαίων στρωμάτων⁶ από τη μια και των χαμηλών από την άλλη στρωμάτων,⁷ που

1. Στο τέλος του 17ου αιώνα το νησί της Λευκάδας πέρασε στην κυριαρχία των Βενετών, ένα από τα μέτρα των οποίων ήταν η μεταφορά της πόλης από το κάστρο στην Αμαζική.

2. Κωνσταντίνος Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας (1684-1797)*, Αθήνα 1957, σ. 132, 133-140 και 146.

3. Δέκα έως έντεκα τοις εκατό του πληθυσμού κάθε μεγάλης ευρωπαϊκής πόλης κατά τον 17ο και 18ο αιώνα ήταν υπηρέτες, μια απασχόληση που όλο και περισσότερο αποτελούσε αρμοδιότητα των γυναικών: Όλουν Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφρ. Ευρήνης Χρυσόχρου, Αθήνα, Νεφέλη, 2003, σ. 28-29.

4. Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux dans l'île Ioniennne de Leucade au XVIIIe siècle*, Thèse de Doctorat de l'Université de Paris I, Décembre 1995, σ. 37.

5. Αφθονο υπηρετικό προσωπικό ήταν στη διάθεση και της μεσαίας και κατώτερης μεσαίας τάξης στην προβιομηχανική Ευρώπη: Carlo M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν τη βιομηχανική επανάσταση: κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.*, μτφρ. Πέτρου Σταμούλη, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 109.

6. Κ. Μαχαιράς, *ό.π.*, σ. 191.

7. Σύμφωνα με την έκθεση Grimani υπάρχουν πολλοί άνεργοι στη Λευκάδα το 1760: Κ. Μαχαιράς, *ό.π.*, σ. 177.

αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού.⁸

Ωστόσο, σε μια κοινωνία με κυρίαρχη την αγροτική οικονομία, όπου οι χώροι εργασίας και κατοικίας σε γενικές γραμμές ταυτίζονται και η μισθωτή εργασία είναι κατά κύριο λόγο εποχική, είναι δύσκολος ο υπολογισμός της εισροής εργασίας κατά κλάδο παραγωγικής δραστηριότητας, πόσο μάλλον κατά συγκεκριμένο επαγγελματικό χώρο. Επιπλέον, οι προσλαμβανόμενοι (άνδρες και γυναίκες, ενήλικες και ανήλικοι) για να προσφέρουν υπηρεσίες κάθε τύπου εντάσσονται, σε μεγάλο βαθμό, στην οικογενειακή σφαίρα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι προορισμένοι για ή και για οικιακές υπηρεσίες αποτελούν σημαντικό ποσοστό στο σύνολο του προσλαμβανόμενου εργατικού προσωπικού. Η διατήρηση των παραδοσιακών μοντέλων εργασίας επιτρέπει την εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας από τις εύπορες οικογένειες για την ικανοποίηση ποικίλων αναγκών τους.

Τόσο τα συμβόλαια πρόσληψης κοριτσιού όσο και αυτά πρόσληψης αγοριού⁹ αναδεικνύουν σε γενικές γραμμές δύο μορφές σχέσεων.

Η μία εντάσσεται στο πλαίσιο της μισθωτής εργασίας, που συνίσταται στην αγορά εργατικής δύναμης αγοριού ή κοριτσιού έναντι ορισθέντος εκ των προτέρων χρηματικού ποσού (ρόγας¹⁰) και απαντά σε ανάγκες καθαρά υλικές-οικονομικές, δηλαδή ανάγκες της αγοράς. Οι τεχνικοί όροι που ορίζουν τη νομική θέση του προσλαμβανόμενου είναι: *κοπέλα-κοπέλι*,¹¹ *δουλεύτρα-δουλεύτης*. Ο τελευταίος χαρακτηρισμός είναι αναμενόμενος σε μια κοινωνία όπου η εργασία, συνυφασμένη με την αγγαρεία,¹² εμφανίζεται ως υποχρέωση όσων δεν

8. Πάνος Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, τ. Α', Αθήνα 1980, σ. 601-606.

9. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια σύγκριση των στοιχείων που έχουν προκύψει από την εξέταση των συμβολαίων πρόσληψης κοριτσιών και αγοριών στα άρθρα: Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό: Η περίπτωση της κοπέλας, της ψυχοθυγάτρας και της ρογιασμένης στη Λευκάδα τον 18ο αιώνα», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών* 9 (2003) 69-92 και Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης οικογενειών με ανδρικό εργατικό δυναμικό», *Τα Ιστορικά* 23 (2006) 281-314. Τα σχετικά συμβόλαια καταγράφονται στα πρωτόκολλα των 12 πρώτων νοταρίων του αρχείου της Λευκάδας (1692-1770).

10. «...με χρέος του ... να του δίνει διά πλερωμήν και ρόγα ριάλια τρία τον πάσα χρόνο και περιπλέον...»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, *Νοταριακό Αρχείο*, νοτάριος Marco Papacostopoulos, πρωτόκολλο 3, φ. 49, 1731. Για τους όρους *ρόγα* και *ρογιάζω* βλ. και Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ος αι.)*, ΙΑΕΝ – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 57.

11. Όρος που σημαίνει: νεαρός υπηρέτης, μαθητευόμενος εργάτης, τσιράκι, κάπελας < μsn. κοπέλα-κοπέλιον < ιταλ. coppella, βλ. *Ελληνικό Λεξικό*, Τεγόπουλος-Φυτράκης, Αθήνα 1993, ή ιταλ. copelo < copolo < λατ. copo, βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998.

12. Εξάλλου αν και ο όρος αγγαρεία εμφανίζεται σπάνια στα αγροληπτικά συμβόλαια της Λευκάδας κατά τον 18ο αιώνα, ωστόσο σε αρκετά συμβόλαια συναντάμε υποχρεώσεις

ανήκουν στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα. Η αντίληψη που έχουν οι άνθρωποι της εποχής αυτής για την εργασία αντανακλάται και στις προσωνυμίες. Χαρακτηριστικό είναι ένα συμβόλαιο, όπου η γυναίκα που συνοδεύει μια τυφλή ηλικιωμένη στο συμβολαιογράφο φέρεται ως *ξενοδούλα*.¹³ Εξάλλου, η δουλεία διατηρείται στην εποχή αυτή, τροφοδοτούμενη από τους αιχμαλώτους πολέμου, αλλά και από την πειρατεία. Την έκταση που λαμβάνει η πρακτική αυτή αποκαλύπτουν συμβόλαια που απαντώνται στο νοταριακό υλικό που εξετάζουμε και αφορούν εξαγορές σκλάβων.¹⁴

Η άλλη σχέση, η οποία προσδιορίζεται από τους τεχνικούς όρους *ψυχοθυγατέρα*, *ψυχοπαίδα-ψυχογιός*,¹⁵ *ψυχοπαίδι*, *κληρονόμος*, αποτελεί ένα κράμα τόσο της οικογενειακής όσο και της εργασιακής σχέσης. Μιας σχέσης που απαντά σε αμοιβαίες υλικές και μη ανάγκες των συμβαλλομένων στο πλαίσιο της ανταλλαγής και παραπέμπει σε μια κοινωνία που ρυθμίζεται από το δώρο και αντίδωρο.¹⁶ Φράσεις του τύπου «να το αναθρέψει διά την ψυχή του ως ψυχοπαίδι, στάντε και να είναι άτεκνος»¹⁷ είναι ενδεικτικές της αντίληψης των ανθρώπων της εποχής αυτής για την ολοκλήρωση του ανθρώπου μέσα από την ανατροφή παιδιών. Είναι επίσης δηλωτικές τόσο της μέριμνας για τη σωτηρία της ψυχής τους μέσα από την προσφορά όσο και των ανάμεικτων φόβων σχετικά με τα γηρατεία και το θάνατο. Η διανοητική αυτή στάση και πρακτική αποτελεί χαρακτηριστικό της προβιομηχανικής κοινωνίας, όπου η εξατομίκευση συνιστά αμαρτία, ενώ η σωτηρία εξασφαλίζεται μόνο μέσα στην ομάδα και διά της ομάδας με πρώτη αυτήν της οικογένειας.¹⁸

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι και οι δύο μορφές σχέσεων προϋποθέτουν τη συστέγαση του δουλευτή-δουλεύτρας, *ψυχογιού-ψυχοθυγατέρας* με τον εργοδότη-θετό γονιό, στην κατοικία βέβαια του δεύτερου.

Η συχνότητα με την οποία εμφανίζεται η κάθε μία από τις δύο αυτές μορ-

του αγρολήπτη που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως αγγαρεία. Βλ. Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux...*, ό.π., σ. 130.

13. ΓΑΚ – Αρχεία Λευκάδας, ο.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 13, φ. 46^v, 1726: «από μια γυναίκα ονόματι Λάμπρο ξενοδούλα».

14. Για παράδειγμα, ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 2, φ. 104^v, 1710, εξουσιοδότηση για εξαγορά από σκλαβιά και φ. 160^v, 1711, ρύθμιση εξαγοράς σκλάβου, καθώς και πρωτ. 4, φ. 51^v, 1713, πληρωμή εξαγοράς σκλάβου.

15. Οι όροι *κοπέλι* και *ψυχογιός* χαρακτηρίζουν σε διάφορες περιοχές και τα νεοφερμένα παιδιά στις συντεχνίες, βλ. Γιώργος Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 20.

16. Σχετικά με τις νοστροπίες που δημιουργούνται γενικά σε κοινωνίες όπου η δωρεάν συναλλαγή κατέχει σημαντική θέση βλ. Ζωρζ Ντυμπύ, *Η Ιστορία συνεχίζεται*, μτφρ. Ρένια Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα, Ολκός / Μικρή Άρκτος, 2000, σ. 111-113.

17. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 10, φ. 44, 1722.

18. Πβ. και J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, μτφρ. Ρίικας Μπενβένιστε, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993, σ. 388-389.

φές πρόσληψης (οχτώ συμβάσεις μισθωτής πρόσληψης¹⁹ και τριάντα πέντε μη μισθωτής) είναι ενδεικτική αφενός μεν για το βαθμό ανάπτυξης της οικονομίας (εκχρηματισμό, μισθωτή εργασία κτλ.), ανάγκες της οποίας ικανοποιούν, αφετέρου δε για τις αλληλεγγυότητες που αναπτύσσονται στην εν λόγω κοινωνία, προκειμένου να εξασφαλιστεί η διατήρηση και εσωτερική συνοχή της, αλλά και για τους μηχανισμούς εκμετάλλευσης των οικονομικά και κοινωνικά αδύναμων από τους ισχυρούς.

Αν και κριτήριο κατάταξης των συμβολαίων πρόσληψης αγοριού ή κοριτσιού αποτελεί η ύπαρξη μισθωτής ή μη σχέσης, ωστόσο, εξετάζοντας τις ρήτρες και τους τεχνικούς όρους καθεμιάς από αυτές τις δύο κατηγορίες, ανακαλύπτουμε διαφορές που οφείλονται στο διαφορετικό φύλο του προσλαμβανόμενου.

Στα συμβόλαια πρόσληψης κοριτσιού οι όροι *ψυχοπαίδα*, *ψυχοθυγάτρα* ή *κοπέλα*, *δουλεύτρα* χρησιμοποιούνται πολλές φορές εναλλακτικά ή συνδέονται συμπλεκτικά,²⁰ κάτι που δεν συμβαίνει στα συμβόλαια πρόσληψης ψυχογιού. Η τυχόν διαφοροποίηση που επιδιώκεται με τη χρήση των όρων αυτών φαίνεται να αποβλέπει περισσότερο στην αποσαφήνιση, και σε γλωσσικό επίπεδο, των αυστηρών κοινωνικών ιεραρχήσεων ανάμεσα στους εργοδότες και τις *ψυχοθυγάτρες-δουλεύτρες*²¹ παρά στον προσδιορισμό της φύσης της εργασιακής σχέσης. Γεγονός που υπονοεί ότι, σε αντίθεση με τις συμβάσεις με τις οποίες προσλαμβάνονται αγόρια, η εργασιακή σχέση που αφορά στα κορίτσια στην ουσία δεν διαφοροποιείται με βάση τον τρόπο αμοιβής (καταβολή μισθού ή προϊόντος). Δηλαδή το κριτήριο του φύλου εμφανίζεται πιο ισχυρό από το κριτήριο του χαρακτήρα της σύμβασης (μισθωτής ή μη). Φαίνεται ότι η υποχώρηση παραδοσιακών πρακτικών στην περίπτωση του γυναικείου πληθυσμού επιτυγχάνεται πιο δύσκολα, με αποτέλεσμα ακόμα και συμβάσεις που υπαγορεύονται από ανάγκες οικονομικές να μην υπόκεινται στη λογική της υφιστάμενης αγοράς, αλλά σε εξωοικονομικούς μηχανισμούς.

Από την άλλη πλευρά, στα συμβόλαια πρόσληψης αγοριών φαίνεται να καταβάλλεται από τον συντάκτη προσπάθεια σαφούς διάκρισης της μιας κατηγορίας (μισθωτός-κοπέλι) από την άλλη (μη μισθωτός-ψυχογίος). Εκτός από τις συχνές παρομοιώσεις «ωσάν πατέρα», «ωσάν γιο»,²² χαρακτηριστική είναι η λεκτική διατύπωση αυτής της διαφοράς των συμβολαίων: «γιατί δεν το

19. Στις δύο από τις οποίες ως μόνη αμοιβή δίνεται διαμονή και διατροφή.

20. ΓΑΚ – Αρχαία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 27, φ. 48, 1740.

21. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», ό.π., σ. 71.

22. «...να το έχει και τρατάρει ως παιδί όπου ήταν καμωμένο από τα σπλάχνη του»: ΓΑΚ – Αρχαία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 24, φ. 8, 1735. Βλ. και Giorgio Zambelli, πρωτ. 3, φ. 20^v, 1742: «κάνοντάς τον ωσάν (ιδιον και γνήσιον παιδί» και Marco Papacostopoulou, πρωτ. 2, φ.142, 1729: «ωσάν και κάθε πατήρ».

παίρνει διά κοπέλι, μόνο διά ίδιόν του παιδί». ²³ Δεν είναι τυχαίο ότι μόνο σε ένα συμβόλαιο πρόσληψης κοριτσιού απαντάται η φράση «να την κυβερνά ωσάν πατέρας της». ²⁴

Το εάν η συστέγαση των συμβαλλομένων θα είναι εφ' όρου ζωής και το εάν η περιουσία θα μεταβιβαστεί στο προσλαμβανόμενο παιδί αναδεικνύονται ως το κομβικό στοιχείο στη διαμόρφωση των σχέσεων των συμβαλλομένων. Το κορίτσι προσλαμβάνεται με βασικό όρο να το παντρέψουν, οπότε και θα διακοπεί η συστέγαση, και μαζί και η εργασιακή σχέση. Σύμφωνα με τη συνήθεια, η γυναίκα θα ενταχθεί στο νοικοκυριό του συζύγου, εκτός και αν ο σύζυγος δεν διαθέτει σπίτι, οπότε θα έχουμε την περίπτωση του σώγαμπρου. Δεν είναι τυχαίο ότι, στα συμβόλαια πρόσληψης κοριτσιού με μη μισθωτή εργασία, μόνο ως εξαίρεση (σε μια περίπτωση ²⁵) ορίζεται να μείνει το κορίτσι κληρονόμος του ανθρώπου που το προσλαμβάνει. Η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται από συμβόλαιο, ²⁶ σύμφωνα με το οποίο ένα ζευγάρι προσλαμβάνει μαζί με την ανιψιά του και κάποιο αγόρι ως ψυχοπαίδια και κληρονόμους, με τον όρο να τα παντρέψει, που σημαίνει ότι θα συνεχίσουν να συστεγάζονται με τους θετούς γονείς μέχρι το θάνατο των τελευταίων. Τούτο αποσαφηνίζεται ακόμη περισσότερο με την υποχρέωση που απαντάται σε συμβόλαιο πρόσληψης ψυχογιού, δηλαδή να μένει μαζί τους και μετά το γάμο του. ²⁷ Η εξέταση των τεχνικών όρων, λοιπόν, σε συνάρτηση με τους όρους της σύμβασης πρόσληψης, αναδεικνύει σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα στο πλαίσιο των ιδιότυπων αυτών εργασιακών σχέσεων, αλλά και τη δυσμενέστερη θέση της γυναίκας τόσο ως προς τις προϋποθέσεις συμβίωσης με τη θετή οικογένεια όσο και ως προς τη μελλοντική της εξασφάλιση.

Όσον αφορά στην κατανομή των συμβολαίων πρόσληψης κοριτσιού και αγοριού στο χρονικό διάστημα που εξετάζουμε (1692-1770), δεν μπορούν να εξαχθούν ιδιαίτερα συμπεράσματα, λόγω της μικρής τους συχνότητας και της διασποράς τους σε αυτό το χρονικό διάστημα. ²⁸ Ωστόσο, εξάγονται βάσιμα συμπεράσματα από τη γεωγραφική κατανομή τους.

Τα συμβόλαια που αναφέρονται σε μισθωτή εργασία αγοριού αφορούν όλα σε εργασιακή σχέση που θα λάβει χώρα στην πόλη του νησιού. Ανάμεσα σε

23. Ό.π., Vincenzo Gaetani, πρωτ. 7, φ. 4^v, 1723.

24. Ό.π., Vincenzo Gaetani, πρωτ. 2, φ. 2, 1711.

25. Ό.π., Demetrio Avastago, πρωτ. 5, φ. 34, 1734.

26. Ό.π., Marco Papacostopoulos, πρωτ. 2, φ. 142, 1729.

27. Ό.π., Marco Papacostopoulos, πρωτ. 3, φ. 118^v, 1732. Βλ. και Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», ό.π., σ. 291.

28. Από τις συμβάσεις με μισθωτή σχέση εργασίας και χρηματική αμοιβή, αυτές που αφορούν σε γυναίκες συνάπτονται τα έτη: 1711, 1734, 1737 και αυτές που αφορούν σε άνδρες τα έτη: 1712, 1729, 1731.

αυτά που αναφέρονται σε γυναικεία μισθωτή εργασία συναντούμε μόνο ένα,²⁹ σύμφωνα με το οποίο η εργασία θα καταβληθεί σε χωριό. Κάτι που σχετίζεται με τη διαφορετική φύση της προσφερόμενης εργασίας από κορίτσια και αγόρια, αλλά και προϋδεάζει για τη γεωγραφική κατανομή του ανώτερου κοινωνικού στρώματος, αφού ως εργοδότης στο τελευταίο εμφανίζεται ο *σιορ* καπετάν Αλέξανδρος Μπαρμπαρίγος. Κυρίως, όμως, η γεωγραφική κατανομή των συμβολαίων που αφορούν σε μισθωτή εργασία παραπέμπει στη σχέση πόλης-μισθωτής, μη εποχικής εργασίας.

Και η συντριπτική πλειοψηφία των συμβολαίων πρόσληψης αγοριού και κοριτσιού με μη μισθωτή σχέση αφορά στην πόλη.³⁰ Ωστόσο, τέτοιου τύπου συμβάσεις φαίνεται να εξυπηρετούν, ως ένα βαθμό, και ανάγκες των χωριών. Και εδώ διαπιστώνουμε κάποια μικρή διαφορά μεταξύ συμβολαίων που αφορούν από τη μια σε πρόσληψη αγοριού-ψυχογιού και από την άλλη κοριτσιού. Δηλαδή, σε μεγαλύτερο ποσοστό προσλαμβάνεται ψυχογιός στα χωριά (τέσσερα στα δεκατέσσερα συμβόλαια) από ό,τι κορίτσι με μη μισθωτή σχέση (τρία στα είκοσι ένα συμβόλαια³¹). Τα κορίτσια προσλαμβάνονται για να προσφέρουν υπηρεσίες στο πλαίσιο του νοικοκυριού (οικιακό υπηρετικό προσωπικό).³² Προφανώς, η οικονομική κατάσταση και η κοινωνική θέση των οικογενειών των χωριών κατά κανόνα δεν επιτρέπει την πρόσληψη υπηρέτριας. Από την άλλη πλευρά, τα αγόρια δεν προσλαμβάνονται μόνο για να προσφέρουν εργασία, αλλά και να γηροκομήσουν τους θετούς γονείς, καθώς και να μεριμνήσουν για την κηδεία και τα μνημόσυνά τους.³³ Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι, ενώ και στα συμβόλαια πρόσληψης ψυχογιού απαντώνται οι όροι *δουλεύει* και *δουλεία*, όπως και σε αυτά πρόσληψης κοριτσιού ή κοπελιού, στα πρώτα ωστόσο έχουμε παράλληλα και φράσεις όπως να «επιτηρεί το πράμα του», (να το εξουσιάζει), «ως νοικοκύρης».

Τα συμπεράσματα αυτά επιβεβαιώνονται και από οχτώ συμβόλαια³⁴ που

29. Ο.π., *papa-Giovani Dessalermo*, πρωτ. 2, φ. 39^v, 1737.

30. Η οικιακή εργασία είναι διαδεδομένη και στα αστικά κέντρα της Κρήτης κατά την όψιμη βενετοκρατία, βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Οικιακή εργασία στο αστικό περιβάλλον της Κρητικής κωμωδίας: Λογοτεχνικές απεικονίσεις και ιστορική πραγματικότητα», *Τιμητικός τόμος για τον Σπύρο Α. Εναγγελάτο, ΔΑΦΝΗ Παράβασις*, Μελετήματα [1], Αθήνα 2001, σ. 242.

31. Στο ένα από τα οποία ορίζεται κληρονόμος.

32. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», *ό.π.*, σ. 72.

33. Βλ. Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», *ό.π.*, σ. 290-291.

34. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Zuanne Gavalla, πρωτ. 12, φ. 9, 1725 και πρωτ. 13, φ. 46, 1726. Επίσης *ό.π.*, Zorzi Barbarigo, πρωτ. 5, φ. 172^v, 1721 και πρωτ. 7, φ. 38^v, 1725 και πρωτ. 4, φ. 164^v, 1741 και Zuanne Carvela, πρωτ. 1, φ. 38, 1718 και Vincenzo Gaetani, πρωτ. 4, φ. 18^v, 1714 και, τέλος, *papa-Giovani Dessalermo*, πρωτ. 2, φ. 37, 1737.

απαντώνται στα νοταριακά πρωτόκολλα της ίδιας χρονικής περιόδου και αφορούν συμφωνία εξόφλησης δουλεύτρας και εκ των οποίων τα εφτά συντάσσονται στην πόλη και ένα στο χωριό Διαμιλιάνι.

Αν και τα συμβόλαια μισθωτής εργασίας κοριτσιών είναι ολιγάριθμα (τρία στα είκοσι τέσσερα συμβόλαια πρόσληψης κοριτσιού), γεγονός που καθιστά παρακινδυνευμένη την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς τους εργοδότες, ωστόσο μια συγκριτική τους εξέταση τόσο με τα συμβόλαια που αφορούν μη μισθωτή εργασία κοριτσιών όσο και με αυτά που αφορούν μισθωτή εργασία αγοριών είναι διαφωτιστική για τις νοοτροπίες και τις πρακτικές των εργοδοτών σε συνάρτηση με την κοινωνικο-οικονομική τους θέση και γενικότερα με τις εργασιακές σχέσεις.

Στις δύο κατηγορίες συμβολαίων πρόσληψης κοριτσιού με ή χωρίς μισθωτή σχέση δεν διαφαίνονται διαφορές ως προς τη στάση των εργοδοτών, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ανήκουν στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα (δεκαέξι στους είκοσι έξι) και είναι κάτοικοι κυρίως της πόλης. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποφύγουμε κάποιες επισημάνσεις, ότι, δηλαδή, το ένα τρίτο σχεδόν των εργοδοτών που ανήκουν στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα (δέκα στους δέκα έξι) είναι αγράμματοι, τη στιγμή που σχεδόν οι μισοί εργοδότες που δεν ανήκουν στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα (τέσσερις στους δέκα) εμφανίζονται ικανοί να υπογράψουν. Επίσης, επισημαίνουμε το κάπως υψηλό ποσοστό αυτών που εμφανίζονται ως εργοδότες σε υπηρετικό προσωπικό και που δεν ανήκουν στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα (δέκα σε σύνολο είκοσι έξι), καθώς και το γεγονός ότι απαντώνται (έστω και ελάχιστοι) ως κάτοικοι χωριών άνθρωποι του ανώτερου κοινωνικού στρώματος (σίορ). Επισημάνσεις σημαντικές για τη διαστρωμάτωση της εν λόγω κοινωνίας, όπου ανάμεσα στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα (ευγενής, εκλαμπρότατος, σιορ) –το οποίο έχει ήδη ταυτιστεί στη συντριπτική του πλειοψηφία με τη νεοσύστατη πόλη, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για το χαρακτήρα, τον τρόπο ζωής και τις δραστηριότητές του– και το κατώτερο κινούνται άνθρωποι εγγράμματοι, κάτοικοι της πόλης, με μια διαφοροποιημένη οικονομική-κοινωνική θέση,³⁵ από την οποία απορρέει και η ανάγκη της δουλεύτρας.³⁶

Συγκρίνοντας βέβαια τα συμβόλαια μισθωτής εργασίας κοριτσιών με τα συμβόλαια μισθωτής εργασίας αγοριών, παρατηρούμε ότι οι εργοδότες των δεύτερων είναι όλοι κάτοικοι της πόλης, ανήκουν στο ανώτερο κοινωνικό στρώ-

35. Σχετικά με αγροδότες-αγρολήπτες που δεν ανήκουν στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα, αλλά έχουν σημαντική οικονομική επιφάνεια και γνώση γραφής, βλ. Έφη Αργυρού, «Αγρολήπτικές σχέσεις στη Λευκάδα του 18ου αιώνα», *Πρακτικά 1^{ης} Συνεδρίου Επαγγελματικού Πολιτισμού, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών*, Αθήνα 1996, σ. 304, 312 και 313.

36. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», *ό.π.*, σ. 72.

μα (σιορ) και είναι όλοι εγγράμματοι —με πολλές ενδείξεις ότι ασχολούνται με το εμπόριο— εκτός από έναν που είναι βιοτέχνης (καλατζής) και αναλφάβητος,³⁷ στοιχεία που αναδεικνύουν τη διαφορετική νοοτροπία των εμπλεκομένων σε εμπορικές δραστηριότητες αναφορικά με την εξεύρεση εργατικών χεριών, αλλά και τη μεγαλύτερη βαρύτητα που μπορεί να έχει η εμπορική δραστηριότητα συγκριτικά με τη βιοτεχνική για τη διαφοροποίηση της οικονομικής-κοινωνικής πραγματικότητας, μια και η πρώτη συνδέεται με το χρήμα και τον αλφαριθμητισμό, ενώ η δεύτερη με τη χειρωνακτική εργασία και τη συντεχνιακή λογική.

Τα παραπάνω δεδομένα υποδηλώνουν, εκτός από τα διαφοροποιημένα μεσασία στρώματα, και τις διαφοροποιήσεις στους κόλπους του ανώτερου κοινωνικού στρώματος, τόσο ως προς τις οικονομικές τους δραστηριότητες όσο και ως προς τη νοοτροπία τους και τις πρακτικές τους.³⁸ Τα στοιχεία που αναφέρονται στον τόπο στον οποίο θα καταβληθούν οι υπηρεσίες των προσλαμβανόμενων αγοριών, σε συνδυασμό με τις ενασχολήσεις των εργοδοτών (σιορ) δημιουργούν βάσιμες υποψίες ότι αυτές θα καταβληθούν τόσο στον πρωτογενή όσο και στον τριτογενή τομέα της οικονομίας.

Η σύγκριση των εργοδοτών που προσλαμβάνουν κορίτσι χωρίς μισθό με αυτούς που προσλαμβάνουν κορίτσι με μισθό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, σε γενικές γραμμές, η ύπαρξη μισθού ή μη δεν φαίνεται να διαφοροποιεί τη θέση του προσλαμβανόμενου κοριτσιού και την ουσία της σχέσης εργασίας. Ωστόσο, συγκρίνοντας αυτούς που προσλαμβάνουν κοπέλι-δουλεντή με αυτούς που προσλαμβάνουν ψυχονιό, διαπιστώνουμε δύο εντελώς διαφορετικές σχέσεις.³⁹

Από τη μια πλευρά, διακρίνεται η νοοτροπία του ανώτερου κοινωνικού στρώματος και η εμμονή του στη διατήρηση της περιουσίας στο πλαίσιο της οικογένειας. Η οικονομική βάση, η συνυφασμένη με την έγγαιο ιδιοκτησία, είναι αυτή που του εξασφαλίζει την υψηλή θέση στην κοινωνία και το διαφοροποιεί από τα άλλα κοινωνικά στρώματα. Αυτό φαίνεται να καθορίζει και τις αντιλήψεις του και τις προτεραιότητές του. Κριτήριο, λοιπόν, για τη διαμόρφωση των όρων συμβολαίων πρόσληψης αγοριού είναι η μη διάσπαση της περιουσίας. Ενδεικτικές αυτής της νοοτροπίας είναι, επίσης, φράσεις των συμβολαίων πρόσληψης κοριτσιών από σιορ, που μαρτυρούν ότι επικρατεί η συνήθεια να μην φεύγει ακίνητη περιουσία από την οικογένεια.⁴⁰ Έτσι, η αμοιβή-προίκα

37. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Vincenzo Gaetani, πρωτ. 2, φ. 32^ν, 1712.

38. Βλ. Έφη Αργυρού, «Αγροληπτικές σχέσεις στη Λευκάδα...», ό.π., σ. 305 και 312-313.

39. Βλ. Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», ό.π., σ. 282 και 311.

40. «...τελειώνοντας οι δεκαπέντε χρόνοι, να παντρεύει την άνωθεν Κρουστάλω και να της δίνει διά ευχαρίστηση της δούλεψής της εκείνο το πράγμα το κινητό όπου είναι συνηθισμένο να δίνεται των κοπελών, καθώς ήθελε τον φωτίσει...»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευ-

συνήθως συνίσταται σε ρουχισμό, σε οικοσκευή και σε χρήμα. Μάλιστα, σε συμβόλαιο του 1717⁴¹ τα κινητά προσδιορίζονται ως εξής: «σόλδια και πράγμα κινητό ήγουν σκουτιά». Δηλαδή, όχι μόνο δεν προσλαμβάνεται *ψυχογιός-κληρονόμος*, αλλά και κατά την πρόσληψη *κοπέλας* αποφεύγεται να καταβληθεί η *αμοιβή* – προίκα σε ακίνητη περιουσία. Το ερώτημα βέβαια είναι κατά πόσο τούτο είναι πάντα εφικτό.⁴²

Από την άλλη, στα πιο χαμηλά στρώματα το μέγεθος της περιουσίας και η συνεπαγόμενη νοοτροπία υπαγορεύουν άλλες συμπεριφορές, όπως η πρόσληψη *ψυχογιού-κληρονόμου*. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι εκείνος που παραχωρεί κληρονομικά δικαιώματα επί περιουσιακών του στοιχείων σε προσλαμβανόμενη *κοπέλα*, δεν ανήκει στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα (φέρει το προσωνύμιο *κυρ*) και είναι από χωριό.⁴³ Εκεί που περισσότερο, όμως, αναδεικνύεται η νοοτροπία των μεσαίων στρωμάτων είναι κατά την πρόσληψη αγοριών, όπου οι μη *σιορ* επιλέγουν *ψυχογιό* και όχι *κοπέλι*. Το γεγονός, εξάλλου, ότι τα στρώματα αυτά δείχνουν την προτίμησή τους στους *ψυχογιούς* και όχι στις *ψυχοθυγατέρες* αναδεικνύει ένα άλλο σημαντικό ζήτημα, αυτό της μεγαλύτερης βαρύτητας που αποκτά η ανδρική παρουσία σε αυτά τα στρώματα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ως αιτία πρόσληψης *ψυχοθυγατέρας* τονίζεται ιδιαίτερα η ανάγκη του *κοριτσιού* και της οικογένειάς του, ενώ η πρόσληψη *ψυχογιού* εξυπηρετεί *αμοιβαίες ανάγκες*.⁴⁴ Βέβαια, αυτό που διαφαίνεται από το σύνολο των συμβολαίων πρόσληψης *ψυχογιού* δεν είναι η επιθυμία να δώσουν αγάπη ως γονείς ή να συμβάλουν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας ενός νέου ανθρώπου, αλλά να αφήσουν *κληρονόμο*. Εδώ προφανώς υποκρύπτεται η ανάγκη για στήριξη στα γηρατειά τους και η συνυφασμένη με αυτήν ψυχολογία της συνέχισης της οικογένειας. Αυτά βέβαια δεν μπορεί να τα καλύψει το *κορίτσι*, το οποίο, είτε ως *θυγατέρα* είτε ως *σύζυγος*, χαρακτηρίζεται στα τεκμήρια ως *βάρος*,⁴⁵ όπως

κάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 27, φ. 48, 1740, όπου στην αρχή χαρακτηρίζει την προσλαμβανόμενη *κοπέλα* ως *ψυχοπαίδα*, ενώ στη συνέχεια την κατατάσσει στην κατηγορία των *δουλεντρών*.

41. Ό.π., Demetrio Montessanto, πρωτ. 1, φ. 21^v, 1717.

42. Η απάντηση σε ερωτήματα αυτού του τύπου απαιτεί διερεύνηση τόσο των δικαστικών αποφάσεων όσο και των διαθηκών των εργοδοτών, καθώς και των προικοσυμφώνων που αφορούν στις *δουλεύτρες*.

43. Ό.π., Demetrio Avastago, πρωτ. 5, φ. 34, 1734: ο γέρο *κυρ* Στάθης Πατίλας προσλαμβάνει μια γυναίκα για να τον γηροκομήσει αφήνοντάς την *κληρονόμα* στην περιουσία του, όπως διαπιστώνουμε τόσο από το ίδιο το νοταριακό κείμενο όσο και από την αναγραφή στο περιώριο: «1740, Νοεμβρίου 8 στο χωριό Φρόνι ... εκηρύχθη το αντίκρυ γράμμα», γεγονός που προσδίδει ισχύ διαθήκης στο εν λόγω συμβόλαιο.

44. Ό.π., papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 2, φ. 64^v, 1747.

45. «...και αυτός, υπακούοντας διά να ευχαριστήσει τη γνώμη της [*ψυχομόνας*], επανδρεύθει και έλαβε βάρος γυναικός»: ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 25, φ. 3^v, 1736.

ακριβώς χαρακτηρίζονται στα συμβόλαια αγροληψίας οικονομικές υποχρεώσεις των αγροληπτών.⁴⁶

Ένα κοινό σημείο των εργοδοτών που προσλαμβάνουν κορίτσια και αγόρια με μισθό είναι το φύλο τους. Σε κανένα από αυτά δεν εμφανίζεται ως εργοδότης γυναίκα, είτε μόνη της είτε με το σύζυγο. Αντίθετα, η πρόσληψη αγοριού ή κοριτσιού με μη μισθωτή σχέση συνάπτεται ενίοτε και από γυναίκες,⁴⁷ είτε ως χήρες είτε λόγω απουσίας του συζύγου είτε και μαζί με το σύζυγο.⁴⁸ Η γυναίκα λοιπόν της Λευκάδας το 18ο αιώνα βρίσκεται περισσότερο περιχαρακωμένη στον ιδιωτικό χώρο όταν αυτή ανήκει στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα. Επιπλέον, οι γυναίκες επιμένουν στις παραδοσιακές επιλογές εργατικού δυναμικού. Ίσως η πληρωμή σε χρήμα εμπεριέχει οικονομικό ρίσκο που οι γυναίκες δεν μπορούν να αναλάβουν, αφού δεν εμπλέκονται άμεσα στην αγορά.

Αναφορικά με τους κληρικούς και μοναχούς, ενδεικτικό για τη νοοτροπία τους είναι ότι δεν εμφανίζονται ως εργοδότες σε μισθωτή εργασία, αλλά ως ψυχοπατέρες. Ενώ δεν λείπουν και περιπτώσεις ενδεικτικές για την οικονομική θέση του κατώτερου κλήρου, όπου παιδί κληρικού δίνεται ως δουλεύτρα ή ψυχογιός-σώγαμπρος.

Όσον αφορά στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση των αγοριών και κοριτσιών που προσλαμβάνονται ως μισθωτοί εργάτες δεν διαπιστώνονται διαφορές. Είναι, σε γενικές γραμμές, από χωριά, αγράμματα όπως και οι συνοδοί τους (όταν υπάρχουν), από φτωχές αγροτικές οικογένειες, σε ηλικία μικρή μεν, αλλά που μπορούν να προσφέρουν εργασία. Η κατάσταση όμως όσων προσλαμβάνονται με μη μισθωτή εργασία διαφοροποιείται σε ένα ποσοστό τους ανάλογα με το φύλο. Σε αντίθεση με το σύνολο των κοριτσιών αυτής της κατηγορίας, ορισμένα από τα αγόρια (ψυχογιοί) είναι εγγράμματα, όπως και κάποιοι από τους συνοδούς τους και, επίσης, ορισμένα εισέρχονται στη νέα τους οικογένεια με κάποια περιουσιακά στοιχεία, γεγονός που τα διαφοροποιεί αρκετά και από τα αγόρια που προσλαμβάνονται με μισθωτή εργασία. Μάλιστα, στην τελευταία περίπτωση, απαντώνται φράσεις όπως (να του κάνει ... σκουτιά με το να μην έχει, αλλά να βρίζεται γδυμνό),⁴⁹ «ο οποίος ήλθε εις το σπίτι του γυμνός, μοναχά με πουκάμισο και με βραχί από μπουτανά».⁵⁰ Επίσης, αγόρια και κο-

46. «...διά να ελευθερωθεί από το βάρος του λιβέλου, ρενοτζιάρει το χωράφι»: ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 5, φ. 103, 1720 και πρωτ. 7, φ. 133^v, 1728: «ελευθερώνει ... τον Καμπά και κληρονόμους του από το βάρος του σταριού».

47. Ποικιλία εργοδοτών που προσλαμβάνουν υπηρετικό προσωπικό παρατηρείται ήδη έναν αιώνα νωρίτερα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, βλ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, ό.π., σ. 242.

48. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», ό.π., σ. 72-73 και «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», ό.π., σ. 283.

49. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Marco Papacostopoulos, πρωτ. 3, φ. 49, 1731.

50. Ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 15, φ. 44^v, 1729.

ρίτσια που εμφανίζονται σε συμβόλαια μη μισθωτής σχέσης είναι μικρότερης ηλικίας από αυτά που εμφανίζονται σε μισθωτή σχέση.⁵¹

Σε μια κοινωνία, λοιπόν, όπου το δικαίωμα των φτωχών και ορφανών στην παιδική ηλικία είναι ανύπαρκτο, ως συνέπεια της έλλειψης ακόμα και των στοιχειωδών προστατευτικών για τα παιδιά κοινωνικών θεσμών, η ανασφάλεια των ανθρώπων εκβάλλει στη διαιώνιση παραδοσιακών μεθόδων. Ο αφέντης φέρεται να παρέχει παντός τύπου προστασία: οικονομική, κοινωνική, ηθική, φυσική,⁵² ενώ θετός γονιός και ψυχοπαίδι μέσα από την ανταλλαγή υπηρεσιών για τη στήριξη του παιδιού από τη μια και του ηλικιωμένου από την άλλη αποτελούν την άλλη, πιο ανθρωπιστική, εκδοχή των εργασιακών σχέσεων.⁵³ Πάντως, και οι δύο αυτές όψεις διαιωνίζουν αλληλεξαρτήσεις που ενισχύουν το κλείσιμο της κοινωνίας και τη διατήρηση των αυστηρά περιχαρακωμένων ρόλων και των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτούς.

Δεν είναι τυχαίες οι διάσπαρτες στα συμβόλαια αναφορές σχετικά με την «πίστη» και την «υποταγή» του κοριτσιού, που εμφανίζονται ως ο αντίποδας στην παροχή ασφάλειας και προστασίας.⁵⁴ Πράγματι, σε όλα σχεδόν τα συμβόλαια καταγράφεται και η υποχρέωση της πίστης της προσλαμβανόμενης προς τα αφεντικά. Φυσικά, η σημασία του όρου πίστη εδώ δεν συνδέεται με την αξιοπιστία που διέπει τις συναλλαγές των ανθρώπων. Παραπέμπει σε σχέσεις που διαμορφώνονται σε φεουδαλικού τύπου οργάνωση της κοινωνίας. Έτσι,

51. Σε όσα συμβόλαια αναφέρεται η ηλικία διαπιστώνουμε ότι στη μισθωτή σχέση το αγόρι και το κορίτσι προσλαμβάνονται από δώδεκα ετών και άνω (εκτός από ένα συμβόλαιο όπου ο δουλεутής με μόνη αμοιβή του τη διατροφή φέρεται ως «ινάμπιλες για δουλειά», που υποθέτουμε ότι είναι μάλλον κάτω των δώδεκα ετών). Στη μη μισθωτή σχέση, από την άλλη, η μικρότερη ηλικία αγοριού είναι το ένα έτος και του κοριτσιού τα τέσσερα, βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», *ό.π.*, σ. 74 και «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», *ό.π.*, σ. 313.

52. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», *ό.π.*, σ. 76.

53. «...ο οποίος τάσει να κυβερνήσει το αυτό ψυχοπαίδι του με εκείνην την αγάπην και ελεημοσύνη όπου τυχαίνει να προσφέρει ένας πατήρ προς το παιδί του και να τον ανταμείψει με πατρικήν αγάπην εις καιρόν διατεταγμένον, εις την βοήθειαν που ήθελε αυτός λάβει από το άνωθεν ψυχοπαίδι του, στέκοντας εις την υποταγήν του»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Zorzi Barbarigo, πρωτ. 4, φ. 125, 1714.

54. *Ο.π.*, papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 2, φ. 166^v, 1756: «Και αν ίσως η άνωθη Μαγδαλινή ήθελε ειπεί να μην σταθεί να δουλέψει πιστά και τιμημένα ... ή μισούσει από αμφοτέρου της [=από μόνη της] ή από ανάγκαση αλλωνών ή γονέων της...». Επίσης, *ό.π.*, Demetrio Avastago, πρωτ. 5, φ. 34, 1734: «να είναι εις την υποταγήν του [εργοδότη] έως τέλος της ζωής του» (εδώ η κοπέλα θα είναι κληρονόμος του) και Zorzi Barbarigo, πρωτ. 10, φ. 48, 1733: «να είναι υποτασσόμενη προς αυτόν και προς την αρχόντισάν του δουλεύοντας...» και Marco Papacostopoulos, πρωτ. 1, φ. 96, 1727: «το οποίο παιδί παίρνει από την σήμερα εις την υποταγήν του ο ... να το έχει διά ψυχοπαίδι του ... και, ωσάν μεγαλώσει και έλθει του νόμου, εάν το αυτό θελήσει να κοντινούαρει εις την υποταγήν του, ... και ο αυτός πάλι να το αγαπάγει ως παιδί του».

ο προσδιορισμός της σχέσης επιτυγχάνεται, αντί με νομικούς-οικονομικούς όρους, διά της επαναλαμβανόμενης χρήσης των λέξεων: *πιστά, αναμπιστευμένα, (με) υποταγή, υποτασσύμενη, υπακοή, με τιμή, τιμημένα, με σωφροσύνη*.⁵⁵ Βέβαια η χρήση των λέξεων *σωφροσύνη, φρόνιμος* στα εν λόγω συμβόλαια ανάγεται στην έννοια της ηθικής και όχι στην έννοια του ορθώς κρίνειν μεταξύ του προσήκοντος και του μη προσήκοντος. Και, φυσικά, η έννοια της ηθικής, όπως και αυτή της τιμής, όταν πρόκειται για τις γυναίκες, ταυτίζεται με την ελεγχόμενη σεξουαλική τους ζωή και όχι με την ηθική ακεραιότητα.⁵⁶ Για τούτο και δεν δημιουργείται καμιά αντίφαση όταν χρησιμοποιούνται δίπλα στις λέξεις *υποταγή και υπακοή*.

Αναφορικά με τα συμβόλαια πρόσληψης αγοριών, ενώ χρησιμοποιούνται και εδώ οι λέξεις *υποταγή και υπακοή*, ωστόσο δεν απαντώνται οι λέξεις *πιστά και τιμή*. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα συμβόλαια που αφορούν *ψυχογιούς*, η σχέση προβλέπεται να οικοδομηθεί όχι μόνο γύρω από τον άξονα της υποταγής-υπακοής, αλλά και αυτόν του σεβασμού και της εκτίμησης. Συχνή είναι η χρήση των φράσεων «να τους στιμάρει και ρεσπετάρει ωσάν γονέους»,⁵⁷ «κάθε τιμήν και ευλάβεια καθώς πρέπει εις τους γονείς»,⁵⁸ «τιμώντας τον ωσάν ψυχοπατέρα του»,⁵⁹ φράσεις που απουσιάζουν από τα συμβόλαια πρόσληψης των κοριτσιών. Εξάλλου, στα συμβόλαια πρόσληψης *κοπέλας* (με μισθωτή ή μη σχέση) όπως και σε αυτά πρόσληψης *κοπελιού* απαντώνται οι φράσεις «να δουλεύει κατά την τάξη των κοπελών/δουλευτρών» ή «κατά την τάξη των δουλευτών» (κατ' αναλογία προς τις φράσεις των συμβολαίων αγροληψίας «να δουλεύει κατά την τάξη των καλών γεωργών»), ενώ στα συμβόλαια *ψυχογιών* αυτές οι φράσεις αντικαθίστανται με φράσεις του τύπου «να είναι ... εις κάθε δουλειά και υπηρεσίαν όπου χρειάζεται και όπου να ημπορεί, ωσάν ίδιος γιός γνήσιος».⁶⁰

Τόσο το χρησιμοποιούμενο λεξιλόγιο όσο και το γεγονός ότι η παρουσία της έμμισθης σχέσης, όπως ήδη διαπιστώσαμε, δεν επιφέρει διαφοροποιήσεις στις προσλήψεις κοριτσιών, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι όλα τα κοινωνικά στρώματα, ανεξάρτητα από τις συνολικότερες οικονομικές τους δραστηριό-

55. Και στην πρώιμη νεότερη ευρωπαϊκή κοινωνία δεν υπήρχαν κοινά αποδεκτοί κανόνες για το τι συνιστούσε αξιόμισπη διαγωγή, αποκλίνουσα συμπεριφορά ή με ποιον τρόπο θα μπορούσε να επιτευχθεί ο σωφρονισμός, βλ. Henry Kamen, *Πρώιμη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, μτφρ. Ελένης Καλογιάννη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, σ. 315.

56. Στην πρώιμη νεότερη περίοδο πολλά ευρωπαϊκά δικαστήρια δεν έκαναν διάκριση των εννοιών «ανήθικη διαγωγή» και «έγκλημα»: Henry Kamen, *ό.π.*, σ. 341.

57. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Marco Papacostopoulou, πρωτ. 1, φ. 18^v, 1726.

58. *Ο.π.*, Giorgio Zambelli, πρωτ. 3, φ. 20^v, 1742.

59. *Ο.π.*, Zorzi Barbarigo, πρωτ. 4, φ. 125, 1714.

60. *Ο.π.*, papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 3, φ. 46, 1769.

τητες, παρουσιάζουν μια συντηρητική νοοτροπία ως προς την εκμετάλλευση της γυναικείας εργασίας, επιβεβαιώνουν την άποψη ότι οι παραδοσιακές πρακτικές, ενισχυμένες από τη χριστιανική ηθική,⁶¹ υποχωρούν πιο δύσκολα στην περίπτωση της εξασφάλισης γυναικείας εργατικής δύναμης.

Η ασάφεια βέβαια του όρου *υποταγή*, που χρησιμοποιείται κατά κόρον στα συμβόλαια που αφορούν τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια, παρουσιάζει ερμηνευτικό κενό και δεν μας παρέχει τη δυνατότητα να την αξιολογήσουμε στην αντικειμενική της αξία, αλλά μόνο να την προσεγγίσουμε με την τρέχουσα σήμερα σημασία του όρου, καθώς και με τη σημασία που έλαβε στη μεσαιωνική εποχή. Πρόκειται μάλλον για στοιχείο σχέσης παιδιού με γονιό και εξουσιαστή με εξουσιαζόμενο. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα των συμβολαίων παραπέμπει και στα δύο αυτά είδη σχέσεων.

Από το λεξιλόγιο των τεκμηρίων διαπιστώνουμε ότι, αν και στη Λευκάδα δεν επιβλήθηκε φεουδαλικό καθεστώς, όπως προκύπτει από την εξέταση των αγροληπτικών συμβολαίων,⁶² σε αντίθεση με τα άλλα νησιά του Ιονίου, ωστόσο οι νοοτροπίες και οι συνεπαγόμενες πρακτικές των συμβολαιογράφων, και κατ' επέκταση του ανώτερου κοινωνικού στρώματος στο οποίο ανήκουν, εμφανίζονται προσηλωμένες σε αυτό. Η χρήση βέβαια τέτοιου τύπου λέξεων αντανακλούν και το χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνεται στο νησί.

Μια διαφορά μεταξύ των συμβολαίων πρόσληψης κοπέλας και αυτών πρόσληψης αγοριού, συναφής με τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά της κοινωνίας, αλλά και ενδεικτική για την υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην εν λόγω κοινωνία, αφορά στην υποχρέωση του ενάρετου βίου της κοπέλας. Με άλλα λόγια, στις υποχρεώσεις του προσλαμβανόμενου κοριτσιού (με ρόγα ή μη) συμπεριλαμβάνεται και αυτή της διατήρησης της παρθενίας της, της τιμής της, να μην «είχε κάμει καμιά εντροπή εις την τιμήν της».⁶³ Βέβαια, κανένας όρος σχετικός με τον έλεγχο της σεξουαλικής ζωής του αγοριού δεν αναφέρεται στα αντίστοιχα συμβόλαια. Ένα άλλο στοιχείο, άξιο παρατήρησης, στις εργασιακές σχέσεις γυναικών είναι ο χαρακτηρισμός της παρθενίας με τον όρο *τιμή*,⁶⁴

61. Βλ. Claire Demar, *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά*, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αθήνα 1981, σ. 106, όπου ακόμη και στις αρχές του 19ου αιώνα αναγνωρίζεται ότι «για πολύν καιρό ακόμη θα παραδέρνουμε σε αυτήν τη δηλητηριώδη ατμόσφαιρα της χριστιανικής ηθικής, η οποία μας πνίγει».

62. Βλ. Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux...*, ό.π.

63. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 22, φ. 18^v, 1734. Βλ. επίσης Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», ό.π., σ. 83-84. Βέβαια, η εκτός γάμου σεξουαλική δραστηριότητα καταδικάζεται ακόμη και από τις «χειραφετημένες» γυναίκες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, βλ. Καλλιρόη Παρρέν, *Η Χειραφετημένη*, Αθήνα, Εκάτη, 1999, σ. 450.

64. Βλ. και συμβόλαια πληρωμής της τιμής μιας γυναίκας ως αντιστάθμισμα του βιασμού, για παράδειγμα, ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 4, φ. 185, 1715.

ένα μέγεθος εμπορικής αποτίμησης, που πιθανόν να συνδέεται με το ύψος της προίκας, η οποία κατ' εξοχήν αποτιμάται εμπορικά. Θα άξιζε να συγκριθεί το ποσό που καταβάλλεται για αποζημίωση του βιασμού⁶⁵ με το ποσό που καταβάλλεται ως προίκα στη δουλεύτρα ή που καταγράφεται στα προικοσύμφωνα των φτωχών κοριτσιών.

Η εργασιακή σχέση που αναδεικνύεται από αυτήν την κατηγορία συμβολαίων είναι πιο πολύπλοκη από μια απλή εργασιακή σχέση. Η τόσο μικρή ηλικία, στην οποία η μελλοντική δουλεύτρα αποχωρίζεται την οικογένεια που την έφερε στον κόσμο και εισέρχεται στην οικογένεια την οποία θα υπηρετήσει, έχει σαν συνέπεια την καλλιέργεια ιδιόμορφων οικογενειακών σχέσεων ανάμεσα στη δουλεύτρα και τα αφεντικά της. Η ανατροφή του κοριτσιού από την οικογένεια αυτή εξασφαλίζει την απαραίτητη προϋπόθεση για πιο αποδοτική εργασία στο πλαίσιο του νοικοκυριού. Το παιδί διαμορφώνεται ως υπηρετικό προσωπικό των αφεντικών του.⁶⁶ Η ανασφάλεια ενός παιδιού το οδηγεί στην αναζήτηση ανθρωπιάς και αναγνώρισης από μια οικογένεια. Από πολύ μικρό μαθαίνει ότι θα έχει την αίσθηση της ασφάλειας που δημιουργεί μια οικογένεια στο παιδί, εάν εσωτερικεύσει επαρκώς τη θέση του και το ρόλο του μέσα στη νέα οικογένεια. Αυτή η μορφή εμπλοκής της οικογενειακού τύπου σχέσης στην εργασιακή σχέση και τανάπαλιν δεν ξενίζει την εποχή που εξετάζουμε: πρόκειται για στοιχείο προκαπιταλιστικών σχέσεων σε μια εποχή όπου η αγορά αρχίζει να παίζει έναν διαβρωτικό ρόλο.

Μια βασική υποχρέωση του κοριτσιού και του αγοριού —πέραν από εκείνη της προσφοράς εργασίας που αναγράφεται σχεδόν σε όλα τα συμβόλαια μισθωτής ή μη σύμβασης εργασίας— αφορά στη μη διακοπή της σχέσης που συνάπτεται είτε από το ίδιο το παιδί είτε από την οικογένειά του, ανεξάρτητα συνήθως από την ύπαρξη ή μη αιτίας. Η συνέπεια στην τήρηση του χρόνου διάρκειας μιας εργασιακής σύμβασης θα μπορούσε να συνιστά στοιχείο νεοτερικότητας, όμως η συνολική εικόνα τόσο των εδώ εξεταζόμενων συμβολαίων όσο και άλλων ειδών νοταριακών πράξεων παραπέμπει σε χαρακτηριστικά παραδοσιακού τύπου σχέσεων. Δεν πρόκειται, σε τόσο μικρή ηλικία, για ελεύθερη επιλογή του ενδιαφερομένου αλλά για απόφαση των γονιών του, κάτω από την πίεση της επιβίωσής του, χωρίς άλλη εναλλακτική λύση πέραν αυτής της μοναστικής ζωής.⁶⁷ Πρόκειται και εδώ για την καταγραφή της λογικής του ισχυρότερου εκ των

65. Η πρακτική της αποκατάστασης του θύματος αποτελεί γενικευμένο φαινόμενο, όπως για παράδειγμα στην Ισπανία, όπου μάλιστα ο βιασμός τιμωρούνταν με θάνατο, Henry Kamen, *ό.π.*, σ. 345.

66. Σχετικά με τους μηχανισμούς τυφλής υποταγής της γυναίκας στην εξουσία βλ. *Η εξέγερση ξεκίνησε από παλιά*, *ό.π.*, σ. 68.

67. Τα συμβόλαια που αναφέρουν αφιέρωση ανθρώπου σε μοναστήρι κατά την εξεταζόμενη περίοδο ανέρχονται σε είκοσι, βλ. Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux...*, *ό.π.*, σ. 37.

συμβαλλομένων.⁶⁸ Έτσι, το επίσημο δημόσιο έγγραφο χρησιμοποιείται για να νομιμοποιήσει τα συμφέροντά του, λειτουργώντας επικουρικά στο εθιμικό δίκαιο, μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η εκμετάλλευση του χαμηλότερου στρώματος.⁶⁹

Η λογική που διέπει τη σύμβαση *ψυχογιού*-θετού γονιού παραπέμπει στη λογική που διέπει τις διηγεσίες ή μεγάλης διάρκειας αγροληψίες. Ο *ψυχογίος*, αποκτώντας κληρονομικά δικαιώματα πάνω στην περιουσία της θετής οικογένειας, δένεται με αυτήν στο διηγεές. Ως εκ τούτου, μένει αυτός, η σύζυγος και τα παιδιά τους στο σπίτι της θετής οικογένειας και υπηρετεί τους θετούς γονιούς όσο ζουν.⁷⁰ Αντίθετα, το κορίτσι μένει μέχρι το γάμο, όπως και στη φυσική οικογένεια. Ο θάνατος και τα στάδια της ζωής των ανθρώπων (γάμος-ενηλικίωση) αποτελούν ρυθμιστικούς παράγοντες στη διάρκεια των εργασιακών σχέσεων, όπως και των αγροληπτικών.⁷¹ Αξίζει εδώ να τονίσουμε ότι στα συμβόλαια πρόσληψης κοριτσιών και αγοριών εμφανίζεται μια διαφορά σχετικά με το σημαντικότερο στάδιο της ζωής τους. Τομή στη ζωή του κοριτσιού αποτελεί ο γάμος. Έτσι, η μεγαλύτερη δυνατή ηλικία γάμου ρυθμίζει το χρόνο διάρκειας της σχέσης.⁷² Βέβαια, η έννοια της ενηλικίωσης των γυναικών δεν εμφανίζεται σε κανένα συμβόλαιο πρόσληψης *κοπέλας*, όχι μόνο αναφορικά με δικαιώματα που προκύπτουν από αυτήν αλλά ούτε και αναφορικά με το γάμο. Σε ένα συμβόλαιο πρόσληψης *ψυχογιού* με σκοπό να γίνει *σώγαμπρος*, η ενηλικίωση της θυγατέρας αποτελεί το κριτήριο για την τέλεση του γάμου.⁷³ Σε άλλο συμβόλαιο πρόσληψης *ψυχογιού* αναφέρεται ότι η θυγάτερα των *ψυχογονιών* του με την ενηλικίωσή της κληρονομεί το ένα τρίτο της περιουσίας των γονιών της.⁷⁴

68. Βλ. και Έφη Αργυρού, «Αγροληπτικές σχέσεις στη Λευκάδα...», ό.π., σ. 301.

69. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση όπου κάποιος Στεφανής λαμβάνει ως *ψυχοπαιδί* του παιδί ενός έτους, του οποίου ο πατέρας το είχε εναποθέσει στην εκκλησία «και, διά να μείνει σίγουρος ο αυτός Στεφανής να μην είχαν του το πάρουν, θέλουν τα μέρη και ποιούν την παρόν γραφή ότι ο άνωθεν Κονιδάρης [πατέρας] θέλει και ευχαριστιέται να έχει το άνωθεν παιδί του ο Στεφανής, μην ημπορώντας με κανένα τρόπο να του το αστηκώσει»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 24, φ. 8, 1735.

70. «...παίρην υπόσχεν ο ... ότι από την ημέραν και έως όπου είναι εις την παρόν ζωήν ο ... και συνβία του ... να στέκει με δαύτους»: ό.π., Marco Papacostopoulo, πρωτ. 3, φ. 118^v, 1732.

71. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η αναγωγή της αντίληψης του χρόνου στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα του 18ου αιώνα σε νοητικές γλωσσικές κατηγορίες: η περίπτωση της Λευκάδας», *Ζ' Παιδίνο Συνέδριο...*, Πρακτικά, τ. 2, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2002, σ. 606.

72. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», ό.π., σ. 75.

73. «...και την υπανδρεύει εις νόμιμον γάμον με τον άνωθι κυρ Αποστόλη ... ότι, επειδή και η αυτή θυγάτηρ του Μηλιά είναι ακόμη ανήλικος, οπόταν έλθει εις νόμιμον ηλικίαν να την στεφανώνει με αυτόν και όχι με άλλον τινά ούτε αυτός να πάρει άλλην»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Giorgio Zambelli, πρωτ. 3, φ. 20^v, 1742.

74. «...εάν τι και έλθει νόμου ηλικίας ... και εάν ζει η κοπέλα και έλθει νόμου ηλικίας, ας το κάνει ως θέλει»: ό.π., papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 3, φ. 46, 1769.

Στο αγόρι πάντα έχουμε αναφορά στο γάμο του ως υποχρέωση⁷⁵ αλλά και ως δικαίωμα⁷⁶ των θετών γονιών, ωστόσο το στάδιο που αναδεικνύεται ως σημαντικό είναι αυτό της ενηλικίωσης, αυτό που του επιβάλλει υποχρεώσεις αλλά και του εξασφαλίζει δικαιώματα.⁷⁷ Μάλιστα, σε ένα συμβόλαιο πρόσληψης *ψυχογιού*, η υποχρέωση για εργασία εμφανίζεται ως συνάρτηση της ενηλικίωσής του.⁷⁸ Βέβαια, σε κανένα συμβόλαιο δεν έχουμε πληροφορίες ούτε για τον ακριβή χρόνο ενηλικίωσης ούτε για την ηλικία του γάμου του, εκτός από μια περίπτωση,⁷⁹ όπου αυτή ορίζεται έμμεσα στα 27 του χρόνια.

Έτσι, οι εφ' όρου ζωής ή μεγάλης διάρκειας σχέσεις βάζουν τη σφραγίδα τους και πάνω στις μικρές διάρκειες, και μάλιστα μισθωτές, σχέσεις, αφού επιβάλλεται η συστέγαση και ο έλεγχος της συνολικής ζωής του προσλαμβανόμενου. Εξάλλου η έννοια του χρόνου εν γένει και κατ' επέκταση του εργασιακού στις στατικές οικονομίες γίνεται αντιληπτή με εντελώς διαφορετικό τρόπο από ό,τι στις οικονομίες όπου παρατηρείται μια δυναμική εξέλιξη. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις αναφέρεται η ηλικία, με ακρίβεια ή με γενικόλογους χαρακτηρισμούς. Όταν συναντάμε τέτοιες αναφορές σε συμβόλαια πρόσληψης *κοπελιού*, αυτές συνήθως σχετίζονται με την ικανότητα ή μη για εργασία, ενώ στους *ψυχογιούς* η αναφορά στην ηλικία σχετίζεται και με την ενηλικίωση.

Στο πλαίσιο της ιδιότυπης εργασιακής σχέσης αγοριών και κοριτσιών, είτε αυτή είναι μισθωτή (μικρές διάρκειες) είτε όχι (μεγάλης διάρκειας ή εφ' όρου ζωής), ο χρόνος της εργασιακής απόδοσης νοείται ως σύνολο: η προσφορά, με τη μεγάλη ποικιλία που της προσδίδει ο μη προσδιορισμός της, ισχύει για είκοσι τέσσερις ώρες το εικοσιτετράωρο. Αν ο ακριβής προσδιορισμός της ηλικίας των συμβαλλομένων, και μάλιστα σύμφωνα με προσωπική μαρτυρία,

75. «...με υπόσχεση του ... να τον πανδρεύσει με γάμον νόμιμον ωσάν και παιδί του»: ό.π., *papa-Giovanni Dessalermo*, πρωτ. 1, φ. 9^v, 1726.

76. «...και όντας από την άνωθεν γυναίκα [ψυχομάνα του] ανακραζόμενος ο Γιώργος να υπανδρευθεί και αυτός υπακούοντας διά να ευχαριστήσει τη γνώμη της, επανδρευθεί και έλαβε βάρος γυναικός...»: ό.π., *Zuanne Gavalla*, πρωτ. 25, φ. 3^v, 1736.

77. «...το παίρνει από την σήμερα εις την υποταγήν του ... να το έχει και κυβερνάγει έως όπου το αυτό να έλθει εις νόμον ηλικίας, ήγουν του νόμου. Και ετότες, ωσάν μεγαλώσει και έλθει του νόμου, εάν το αυτό θελήσει να κοντινούρει εις την υποταγήν του, ...»: ό.π., *Marco Papacostopoulo*, πρωτ. 1, φ. 96, 1727. Βλ. και *Zuanne Gavalla*, πρωτ. 25, φ. 3^v, 1736 και, επίσης, Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης», ό.π., σ. 295-296.

78. «...τον επήρε ... εις καιρόν όπου ήταν ανήλικος και ψυχοπαιδί της και τον ανάθρεψε έως όπου ήλθε νόμου ηλικίας. Και μετά ταύτα ο αυτός ... ταξιδεύοντας με βάρκες και εισέ γιβάρια, ό,τι και να εδιαφόρισε από τους κόπους του...»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., *Zuanne Gavalla*, πρωτ. 25, φ. 3^v, 1736.

79. «...μην ημπορώντας να παντρευτεί, εάν από την σήμερα δεν είναι περασμένοι χρόνοι δέκα»: ό.π., *Marco Papacostopoulo*, πρωτ. 3, φ. 118^v, 1732 (πρόκειται για πρόσληψη δεκαεπτάχρονου *ψυχογιού*).

εμφανίζεται σπάνια, το ωράριο εργασίας, η άδεια, ο ελεύθερος χρόνος, είναι έννοιες άγνωστες.⁸⁰ Σε μια τόσο θρησκευόμενη κοινωνία οι δουλευταί δεν σταματούν ούτε τις γιορτές ή την Κυριακή. Χαρακτηριστική είναι η συνήθεια οι αγρολήπτες-καλλιεργητές να φέρνουν στο σπίτι του εργοδότη «την κάθε Κυριακή το συνηθισμένο ρεγάλο».⁸¹ Η ολιστική αντίληψη για το χρόνο συνάδει με μια ολιστική αντίληψη για την προσφερόμενη εργασία και στάση ζωής του εργαζόμενου παιδιού. Τα κριτήρια αξιολόγησης της εργασίας είναι κατά κύριο λόγο ποιοτικά και μάλιστα δεν αφορούν στην εργασία αυτή καθ' αυτή αλλά στη συνολικότερη συμπεριφορά και τον τρόπο ζωής του προσλαμβανόμενου.⁸² Ενώ στα τεκμήρια απαντώνται φράσεις του τύπου «η καλή δούλεψη της κοπελός»,⁸³ ωστόσο δεν αναφέρεται κανένα κριτήριο με βάση το οποίο κρίνεται ως καλή μια εργασία. Σίγουρο είναι από τα συμφραζόμενα των συμβολαίων ότι δεν σχετίζεται με την παραγωγικότητα, μια έννοια που βρίσκεται σε συνάφεια με το χρόνο. Η εξαντλητική εκμετάλλευση των δουλευτών επιτυγχάνεται διά της διαθεσιμότητάς τους καθ' όλο το εικοσιτετράωρο. Σε μια κοινωνία όπου τα τεχνολογικά μέσα είναι πρωτόγονα, η εκμετάλλευση του ανθρώπου είναι αναγκαστικά εκτατική στο χρόνο,⁸⁴ όπως ακριβώς η εκμετάλλευση της γης είναι εκτατική στο χώρο.⁸⁵ Έτσι, το περιεχόμενο του επιθέτου «καλός» ή «κακός» δεν προσδιορίζεται σε καμιά περίπτωση και ούτε γνωστοποιούνται οι πράξεις που αντιστοιχούν σε αυτόν το χαρακτηρισμό.

Ο μη σαφής προσδιορισμός της φύσης και του χρόνου της εργασίας τόσο του κοριτσιού όσο και του αγοριού της προσδίδει μια τεράστια ποικιλία⁸⁶ συναφή με τον στοιχειώδη καταμερισμό εργασίας (μεταξύ των δύο φύλων και μεταξύ των επαγγελματιών) και την έλλειψη εξειδίκευσης, επιτρέποντας τη μέγιστη εκμετάλλευσή τους από τα άτομα που τα προσλαμβάνουν, ενώ παράλληλα

80. Μια εικόνα για το καταθλιπτικό ωράριο εργασίας των παιδιών βλ. Γιώργος Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 53-56.

81. ΓΑΚ – Αρχαία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Zuanne Carvela, πρωτ. 3, φ. 50, 1725. Βλ. και Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux...*, *ό.π.*, σ. 156.

82. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», *ό.π.*, σ. 84.

83. ΓΑΚ – Αρχαία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Zorzi Barbarigo, πρωτ. 3, φ. 47^v, 1712.

84. Βλ. Έφη Αργυρού, «Αγροληπτικές σχέσεις στη Λευκάδα...», *ό.π.*, σ. 306-307 σχετικά με την ταύτιση της παραγωγικότητας στον αγροτικό τομέα και της εξαντλητικής εκμετάλλευσης του καλλιεργητή, καθώς και την επισήμανση υποχρεώσεων του αγρολήπτη, που προσομοιάζουν με τις αγγαρείες ή τα *δοσίματα*, παράλληλα με τη γαιοπρόσοδο.

85. Βλ. Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux...*, *ό.π.*, σ. 53, 116, 171, 191, 213-214 και 318 για επέκταση της καλλιεργούμενης γης.

86. Για τις υπηρεσίες που πρόσφερε ο οικιακός υπηρέτης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ένας τύπος υπηρέτη πολλαπλών καθηκόντων συνυφασμένος με το μεσαίο χώρο της αστικής κοινωνίας, βλ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, *ό.π.*, σ. 247. Ακόμη και στο πλαίσιο των συντεχνιών οι μαθητεύμενοι νέοι προσέφεραν υπηρεσίες στις οικίες των μαστόρων, βλ. Γιώργος Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 44-47.

τους στερεί τη νομική βάση πάνω στην οποία θα μπορούσαν να θεμελιώσουν την όποια διαμαρτυρία τους. Το γεγονός, εξάλλου, ότι οι υποχρεώσεις αυτές υπαγορεύονται από το εθιμικό δίκαιο, που χάνεται στο βάθος του χρόνου, τις εμφανίζει ως αιώνιες, αμετάβλητες⁸⁷ και άρα αιώνια και αμετάβλητη και την κοινωνικοοικονομική θέση και μοίρα των φτωχών και ορφανών παιδιών. Εξάλλου, η χρήση της έννοιας *αφέντης*, τόσο για τον προσδιορισμό του Θεού⁸⁸ όσο και των ανθρώπων μιας ορισμένης θέσης, χαρακτηρίζει ένα ιεραρχικό σύστημα, ένα σύστημα υποτέλειας.

Σχετικά με τη δέσμευση του προσλαμβανόμενου παιδιού και της οικογένειάς του να σεβαστεί την προβλεπόμενη διάρκεια της σύμβασης, θα πρέπει να επισημάνουμε μια σημαντική διαφορά μεταξύ των συμβολαίων, που καθορίζεται όχι τόσο από το κριτήριο της μισθωτής ή μη σχέσης όσο από το κριτήριο του φύλου του προσλαμβανόμενου παιδιού. Πρόκειται για τη δέσμευση των φυσικών γονιών του κοριτσιού όχι μόνο να μην το δεχτούν στο σπίτι τους στην περίπτωση που εγκαταλείψει το σπίτι του εργοδότη, αλλά και να το εξαναγκάσουν να επιστρέψει σε αυτό.⁸⁹ Εξάλλου, εκτός από τη ρητά εκφρασμένη δέσμευση, έχουμε και συμβόλαια όπου γονείς ξαναφέρνουν το κορίτσι πίσω στο σπίτι του εργοδότη.⁹⁰ Σε κανένα συμβόλαιο πρόσληψης αγοριού δεν απαντάται τέτοιου τύπου καταναγκασμός ούτε, επίσης, ακύρωση πρόσληψης αγοριού ύστερα από παρέλευση ενός χρονικού διαστήματος, σε αντίθεση με τα συμβόλαια πρόσληψης κοριτσιού.⁹¹ Μήπως τούτο σημαίνει ότι οι όροι διαβίωσης του κοριτσιού στη θετή οικογένεια είναι χειρότεροι ή μήπως απλώς οι προσδοκίες του αγοριού είναι σημαντικότερες, αλλά και η φύση της εργασίας διαφορετική, όπως διαφορετικοί είναι και οι λόγοι που επιβάλλουν την πρόσληψη του καθενός;

Διαφωτιστικό σχετικά με το ερώτημα αυτό είναι το γεγονός ότι σε συμβόλαιο πρόσληψης κοριτσιού εμφανίζεται ως νόμιμο κάθε μέσο, ακόμα και ο ξυλοδαρμός, προκειμένου να εξασφαλιστεί η υποταγή του κοριτσιού⁹² σε αυτούς

87. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η αναγωγή της αντίληψης του χρόνου...», *ό.π.*, σ. 598.

88. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Zuanne Gavalla, πρωτ. 24, φ. 8, 1735: «ο αφέντης ο Θεός ...». Για την αυθεντία Θεού και ανδρών βλ. Όλουεν Χάφτον, *ό.π.*, σ. 34-35.

89. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Zorzi Barbarigo, πρωτ. 10, φ. 48, 1733.

90. *Ο.π.*, Demetrio Avastago, πρωτ. 3, φ. 5^v.

91. *Ο.π.*, Zuanne Carvela, πρωτ. 1, φ. 65^v, 1720 (και η ακύρωση στο περιθώριο, 1724).

92. Πβ. και την άποψη που εκφραζόταν στα θρησκευτικά κείμενα στη Δ. Ευρώπη, ότι δηλαδή ήταν αναγκαία η υποταγή και χειραγώγηση της γυναίκας ως επίφοβης και ασαθούς, Georges Duby, *Ο ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας*, μτφρ. Εριέττας Βαλερή-Μπενβένιστε, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998, σ. 43. Επίσης, σχετικά με την υποταγή ως γυναικεία αρετή που προβάλλουν τα θρησκευτικά κείμενα, βλ. Όλουεν Χάφτον, *ό.π.*, σ. 46.

που το προσλαμβάνουν.⁹³ Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι η χρήση βίας που ασκείται από το ανώτερο κοινωνικό στρώμα προκειμένου να εξασφαλιστεί ο κοινωνικός έλεγχος και η εργατική πειθαρχία ήταν αποδεκτή. Αντίθετα, σε συμβόλαια πρόσληψης αγοριού, μολοντί δεν απαντώνται προστατευτικές για τα παιδιά διατάξεις, ωστόσο λείπουν και τα στοιχεία που νομιμοποιούν τον ξυλοδαρμό ή την όποια κακοποίηση. Εξάλλου, ενώ η συμπεριφορά των κοριτσιών υπόκειται μόνο στην αυθαίρετη κρίση των εργοδοτών, προκειμένου για προσλαμβανόμενο αγόρι ο θετός γονιός υποχρεώνεται να αποδείξει σε τακτό χρονικό διάστημα «με μάρτυρες εις το φως της δικαιοσύνης»⁹⁴ ότι ο ψυχογιός δεν ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις που ορίζονται στο συμβόλαιο.

Βέβαια, μόνο σε τρία⁹⁵ συμβόλαια πρόσληψης κοριτσιού, που αφορούν σε μη μισθωτή εργασία, δεσμεύεται ο εργοδότης να μην διακόψει αναίτια τη σύμβαση και σε περίπτωση αυθαίρετης εκ μέρους του διακοπής της να καταβάλει στο κορίτσι τη νόμιμη αμοιβή σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο. Και στον καθορισμό της αποζημίωσης αυτής καθοριστικό ρόλο παίζει το εθιμικό δίκαιο, όπως και στον καθορισμό της προίκας. Αντίθετα, στα συμβόλαια πρόσληψης ψυχογιού ο θετός γονιός διατηρεί μεν το δικαίωμα διακοπής της σύμβασης, αλλά δεσμεύεται σε μεγαλύτερο βαθμό να τον αποζημιώσει (με το ποσό μάλιστα που καθορίζεται στο συμβόλαιο) σε περίπτωση αυθαίρετης διακοπής της και επιπλέον να αποδείξει στο δικαστήριο το εύλογο της διακοπής της σύμβασης.⁹⁶

Σ' αυτήν την κοινωνία όπου το δίκαιο των ισχυρών εμφανίζεται να πηγάζει από μια σχεδόν μεταφυσική πηγή (το εθιμικό δίκαιο και τον Θεό) και συνεπώς εξωκοινωνική, η δικαιώση του κοινωνικού αυτού σχήματος νομιμοποιείται με επικουρία της κοινής γνώμης, της μαρτυρίας.⁹⁷ Μιας κοινής γνώμης βέβαια τα ηθικά κριτήρια της οποίας καθορίζονται από τις ανάγκες, το συμφέρον και γενικά τη νοοτροπία του ανώτερου κοινωνικού στρώματος, των μεγαλύτερων ηλικιακά ατόμων, των ανδρών.

Φυσικά δεν γεννάται ερώτημα για το κατά πόσο το κορίτσι όσο και το αγόρι είναι ικανοποιημένα από τη συμπεριφορά των μελών της οικογένειας που τα προσλαμβάνει. Ο αντίκτυπος της συμπεριφοράς των τελευταίων σε

93. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 3, φ. 47^v, 1712.

94. Ό.π., papa-Giovani Dessalermo, πρωτ 1, φ. 9^v, 1726.

95. Ό.π., Marco Papacostopoulo, πρωτ. 2, φ. 47^v, 1729 / papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 2, φ. 166^v, 1756 και πρωτ. 1, φ. 89^v, 1729.

96. Ό.π., papa-Giovani Dessalermo, πρωτ. 1, φ. 9^v, 1726.

97. Χαρακτηριστική είναι η φράση που απαντάται σε συμβόλαιο του 1687, το οποίο καταγράφεται (εγγιστοράρεται) το 1723 σε συμβολαιογραφικές πράξεις (*νοταρικά atti*) και αφορά σε αγοραπωλησία: «επουλήσαμε το χωράφι ... διά γρόσια τέσσερα με την μαρτυρία των αξιοπίστων χριστιανών οι οποίοι θέλουν υπογράψει υποκάτου...»: ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 10, φ. 13, 1723. Βλ. και papa-Giovani Dessalermo, πρωτ. 1, φ. 9^v, 1726.

αγόρια και κορίτσια δεν εμπίπτει στα ενδιαφέροντα της εν λόγω κοινωνίας που διέπεται από τη χριστιανική ηθική, όταν η τελευταία επέτρεπε την τιμωρία των γυναικών, των παιδιών και των δούλων.⁹⁸ Ως προς αυτό η μοίρα τους είναι κοινή.⁹⁹ Μια μοίρα που προϊδεάζει και για τη θέση εν γένει των παιδιών σε αυτή την κοινωνία, τόσο στη φυσική τους οικογένεια όσο και στη θετή.¹⁰⁰ Με άλλα λόγια, τα δικαιώματα των παιδιών εδώ βρίσκονται σε συνάρτηση με το βασικό δικαίωμα των γονιών να συνάπτουν συμβάσεις μεγάλης ή μικρής διάρκειας, να υποθηκεύουν δηλαδή το μέλλον τους.¹⁰¹ Εξάλλου, στα εν λόγω τεκμήρια δεν απαντάται καμιά αναφορά σε συνθήκες διαβίωσης, σε ασθένεια, σε έξοδα για γιατρό, σε ατύχημα. Μάλιστα το κορίτσι φαίνεται να αντιμετωπίζεται ως υπεύθυνο για το θάνατό του πριν παρέλθουν τα τέσσερα πρώτα χρόνια της σύμβασης, ώστε να μην απαιτείται αποζημίωση.¹⁰² Βέβαια η έναρξη του συμβολαίου αυτού με τη φράση «εν Χριστού ονόματι αμήν...» δεν θα έπρεπε να ερμηνευτεί ως μια συνειδητή υποκριτική στάση των ανθρώπων της εποχής, αλλά μάλλον ως αποτέλεσμα μιας σύγχυσης που δημιουργούν φαινόμενα ενός προηγούμενου κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου τα οποία επιβιώνουν σε μια νέα κατάσταση, αυτήν που διαμορφώνει η έστω και υποτυπώδης αγορά και κατ' επέκταση η προσπάθεια αντιστοίχισης όλο και περισσότερων πραγμάτων σε χρηματικές αξίες.

Στις συμβάσεις πρόσληψης αγοριού και κοριτσιού διακρίνουμε ως κοινό επαναλαμβανόμενο μοτίβο το δικαίωμα του παιδιού στην εξασφάλιση διαμονής και διατροφής.¹⁰³ Έτσι η ανάγνωση σε ένα άλλο επίπεδο της εμμονής στη

98. Πβ. και Georges Duby, *Ο ιππότης...*, ό.π., σ. 44.

99. Για τις συνέπειες των συνθηκών διαβίωσης στη σωματική ανάπτυξη και την πνευματική ολοκλήρωση των προσλαμβανόμενων σε τόσο μικρή ηλικία παιδιών, βλ. και Γιώργος Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 21-26.

100. «...ότι να έχει πάντοτε ο αυτός Αποστόλης [ψυχογίος] την υποταγήν εις αυτούς εις όλα και να τους προσφέρει και να τους φυλάει ... κάθε τιμήν και ευλάβειαν καθώς πρέπει εις τους γονείς, μην κάνοντας τίποτις ποτέ χωρίς το θέλημά τους»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Giorgio Zambelli, πρωτ. 3, φ. 20^ν, 1742 [ο θετός γονιός είναι καλόγερος]. Επίσης «να δουλεύει και στέκει εις υπακοήν του άνωθεν μπάρμπα του ... μην ημπορώντας ο Νικολός ώστε ζει ο μπάρμπας του να κάμει παρακοήν εις ό,τι τονε προστάζει όπου να ημπορεί να είναι εις συμφέρον του σπιτιού τους και όπου ημπορεί και ο αυτός Νικολός να υποφέρει να το κάμει»: ό.π., para-Eugenio Eggi πρωτ. 2, φ. 64^ν, 1747. Επίσης και «με χρέος της αυτής Αναστασίας να δουλεύει ... να έχει υπακοήν εις όλα όπου ήθελε προστάζεται από τον αυθέντη της και κυρία της»: ό.π., Giorgio Zambelli, πρωτ. 2, φ. 59, 1740.

101. Για την παιδική εργασία στην προβιομηχανική Ευρώπη βλ. Carlo M. Cipolla, ό.π., σ. 100.

102. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Vincenzo Gaetani, πρωτ. 6, φ. 28, 1722.

103. Η εξασφάλιση δωρεάν στέγης και σίτισης του οικιακού υπηρέτη αποτελούσε γενικευμένο καθεστώς στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, βλ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, ό.π., σ. 247.

μη πρόωρη διακοπή της σύμβασης και των αυστηρών ποινικών ρητρών που αποβλέπουν στη διασφάλιση του ορισθέντος χρόνου διάρκειας της σύμβασης αναδεικνύει μια σκληρή πραγματικότητα, πέρα από τη νοοτροπία αυτών που προσλαμβάνουν αγόρι ή κορίτσι. Η δυνατότητα μιας τέτοιας διάρκειας εκμετάλλευσης των ανηλίκων, ναι μεν σχετίζεται με την αντίληψη που έχουν οι άνθρωποι για τη διάρκεια των συμβάσεων,¹⁰⁴ απορρέει, όμως, από την ανάγκη εξασφάλισης της ανατροφής των φτωχών και ορφανών παιδιών, εξού και η υποχρέωση καταβολής των εξόδων διατροφής και ένδυσης από τους φυσικούς γονείς ή από το ίδιο το παιδί, πέρα από τη στέρηση των δεδουλευμένων¹⁰⁵ ή σπανίως την καταβολή μειωμένων αποδοχών,¹⁰⁶ σε περίπτωση διακοπής της σύμβασης. Δηλαδή, σε μια κοινωνία όπου ο έλεγχος των γεννήσεων είναι άγνωστος και ο γάμος με στόχο την αναπαραγωγή αποτελεί σκοπό ζωής, ενώ από την άλλη η επιβίωση στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα είναι δύσκολη έως αδύνατη,¹⁰⁷ είναι η αδυναμία των φυσικών γονιών να αναθρέψουν το παιδί¹⁰⁸ που οδηγεί στην υποθήκευση της εργατικής του δύναμης, του χρόνου του και κατ'επέκταση της μελλοντικής του ζωής.

Με άλλα λόγια, η εκμετάλλευση των χαμηλών στρωμάτων συντελείται μέσα από τους ιδιότυπους οικονομικούς μηχανισμούς και τις δομές της εν λόγω κοινωνίας. Η ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος διά της φορολογικής προσόδου και της γαιοπροσόδου, καθώς και διά του επιβαλλόμενου τόκου προκειμένου να εξευρεθούν τα χρήματα για την ικανοποίηση των υποχρεώσεων αυτών,¹⁰⁹ οδηγεί σε ένα υψηλό ποσοστό δανείων σε μια τόσο στατική οικονομία, με συνέπεια την υποθήκευση τόσο των όποιων περιουσιακών στοιχείων και της παραγωγής τους (δάνειο á γόδις [αντίχρηση])¹¹⁰ όσο και την υποθήκευση της εργατικής δύναμης των παιδιών τους.

Ενώ το δικαίωμα δωρεάν διαμονής και διατροφής εξασφαλίζεται σε όλα τα προσλαμβανόμενα παιδιά, εντούτοις αναφορικά με την κάλυψη των εξόδων ένδυσης δεν υπάρχει ενιαία πρακτική, ακόμα και όταν τα προσλαμβάνουν άνθρωποι του ίδιου κοινωνικού στρώματος. Όταν πρόκειται για κορίτσι, ανε-

104. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η αναγωγή της αντίληψης του χρόνου...», ό.π., σ. 596-597.

105. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 6, φ. 198, 1724 (αφορά σε κορίτσι).

106. «...αν ήθελε μισέψει και έβγει από τη δούλεψη του ... να μην είναι ομπλιγάδος να της δίνει άλλο παρά όσα αλαξιματα της είχαν βρεθεί και όσα σκουτιά ήθελε έχει καμωμένα η κοπέλα διά λιγάτο της»: ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ 3, φ. 47^v, 1712.

107. Η δυσκολία ανατροφής έσω και λίγων παιδιών χαρακτηρίζει γενικά και τα χαμηλά στρώματα της προβιομηχανικής Ευρώπης, βλ. Όλουεν Χάφτον, ό.π., σ. 25.

108. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 24, φ. 8, 1735.

109. Ό.π., papa-Giovani Dessalerno, πρωτ. 2, φ. 39^v, 1737.

110. Βλ. πίνακx Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux...*, ό.π., σ. 37.

ξάρτητα από το χρόνο διάρκειας της σύμβασης και από τον τρόπο αμοιβής, καλύπτονται και τα έξοδα των ενδυμάτων και υποδημάτων.¹¹¹ Το ίδιο συμβαίνει και με τον *ψυχογιό*. Ωστόσο, όταν προσλαμβάνεται *κοπέλι-δουλευταίς*, τα έξοδα της ένδυσης και των υποδημάτων υπόκεινται σε διαπραγματεύση και συνήθως στο μεγαλύτερο μέρος τους επιβαρύνουν το μισθό του *κοπελιού*,¹¹² παρά το ότι σύμφωνα με τα ίδια τα τεκμήρια το εθιμικό δίκαιο προβλέπει το αντίθετο.¹¹³ Το γεγονός αυτό προϋδεάζει και για το κόστος των ενδυμάτων και υποδημάτων ακόμη και ενός *δουλευταί*.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις σχετικά με τους μηχανισμούς εκμετάλλευσης και το κόστος διατροφής και ένδυσης ενισχύονται και από την ύπαρξη συμβολαίων στα οποία προσλαμβάνεται αγόρι ή μεγάλης ηλικίας άνδρας ως εργάτης χωρίς καμία αμοιβή εκτός από την εξασφάλιση διαμονής και διατροφής, ενώ για τον ηλικιωμένο προβλέπονται επιπλέον και τα έξοδα ταφής και μνημόσυων. Το τελευταίο στοιχείο είναι αποκαλυπτικό για το πώς οι θρησκευτικές και λατρευτικές υποχρεώσεις των φτωχών λειτουργούν ενισχυτικά στις υπάρχουσες εξαρτήσεις και τους οικονομικούς μηχανισμούς αυξάνοντας την υφιστάμενη εκμετάλλευση. Στην περίπτωση του φτωχού που δεν απέκτησε παιδιά, η φροντίδα για τη σωτηρία της ψυχής εναποτίθεται στο αφεντικό, ενώ στην περίπτωση ανθρώπων που ανήκουν στα μεσαία στρώματα και δεν απέκτησαν παιδιά εναποτίθεται στο ψυχοπαίδι. Εξάλλου, βασικό μέλημα όσων έχουν κάποιο περιουσιακό στοιχείο να διαθέσουν είναι όχι μόνο η πρόβλεψη των εξόδων για κηδεία, μνημόσυνα και προθέσεις, αλλά και η δωρεά περιουσιακών στοιχείων.¹¹⁴ Πρόκειται για νοοτροπίες και ευαισθησίες που υπακούουν κυρίως στην ανάγκη αντιμετώπισης της υλικής και ηθικής ανασφάλειας, και μάλιστα

111. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», ό.π., σ. 89.

112. «...να του δίνει ... και πεδομή όσα παπούτζια χαλάσει και διά το ένδυμά του να τον ενταίνει και ξοδιάζει από την πλερωμήν το μηνιάτικό του»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 15, φ. 44^v, 1729.

113. «...και να του κάνει από μια μούδα τον κάθε χρόνο σκουτιά, όπου είναι το συνήθειο να κάνουν των κοπελιών»: ό.π., Marco Papacostopoulos, πρωτ. 3, φ. 49, 1731.

114. Η ιδιαίτερη φροντίδα για την ψυχή αναδεικνύεται από πλήθος εκφράσεων τόσο σε διαθήκες και δωρεές όσο και στα εξεταζόμενα συμβόλαια («το χωράφι ... το αμπέλι ... και ετούτα τα αφήνει διά την ψυχή του, ξεκαθαρίζοντας ότι το τρίτο μερτικό όπου κρατεί διά λόγου του να μπορεί να γίνεται εις ψυχικόν του κατά την διόρθωση όπου δηλοί εις την διαθήκην του. Άλλο τόσον και το τρίτο μερτικό της θυγατέρας του, εάν δεν ζήσει, να γίνεται εις ψυχικόν του»: ό.π., para-Eugenio Eggi, πρωτ. 3, φ. 46, 1769 και «με χρέος του αυτού Χαρίτου [ψυχογιού] να της κάνει την έξοδο της θανάς της, μνημόσυνα και καλά της ψυχής της κατά την τάξιν των χριστιανών. Και, απερνώντας χρόνους τρεις από την θανήν της, να του τρέχει το χρέος να κάνει έξοδον να της κάνει ανοικομιδή εις τα κόκαλά της»: ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 25, φ. 3^v, 1736, καθώς και «μην ημυρώντας ο Πολίτης [ψυχοπατέρας] ούτε να πουλήσει ούτε να ψυχοδωρίσει από το ήμισυ πράμα...»: ό.π., para-Eugenio Eggi, πρωτ. 1, φ. 104^v, 1730.

αυτής της μέλλουσας ζωής, με αποτέλεσμα η όποια προσφορά να εξυπηρετεί την επιθυμία της σωτηρίας της ψυχής.¹¹⁵

Ενώ διαπιστώσαμε μια εμμονή των συμβολαίων στην τήρηση του χρόνου διάρκειας της σύμβασης, από τα συμφοραζόμενα, έστω και με αποφαστική διατύπωση, διαφαίνεται το δικαίωμα των γονιών ή συγγενών να διακόψουν τη σύμβαση πρόσληψης παιδιού. Αυτό φαίνεται να ισχύει τόσο σε συμβόλαια κοριτσιών όσο και αγοριών και συνοδεύεται από την καταβολή αποζημίωσης στον εργοδότη-θετό γονιό για τα έξοδα διατροφής.¹¹⁶ Το δικαίωμα αυτό φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο με το δικαίωμα «προτίμησης» των συγγενών και γειτόνων επί των ακινήτων και αυτό της εξαγοράς¹¹⁷ παρά με μια δικαιοική αντίληψη για την κατοχύρωση των παιδιών.

Η άποψη των παιδιών δεν ζητείται σε καμία περίπτωση. Μόνο στον ψυχολογικό αναγνωρίζεται ενίοτε το δικαίωμα να αποφασίσει αν θα συνεχίσει να παραμένει με τους θετούς γονείς και μετά την ενηλικίωσή του¹¹⁸ –χωρίς να προβλέπεται αποζημίωση για τη διατροφή σε περίπτωση αρνητικής απόφασης– ή σπάνια (σε ένα συμβόλαιο) και μετά το γάμο του.¹¹⁹ Ίσως η παράλειψη ενός τέτοιου όρου στην περίπτωση προσλαμβανόμενου κοριτσιού πηγάζει και από το γεγονός ότι προβλέπεται ο γάμος του μεταξύ είκοσι δύο και είκοσι τεσσάρων ετών συνήθως¹²⁰ και φυσικά δεν είναι το κορίτσι που αποφασίζει για το γάμο του, ακόμα και στη φυσική του οικογένεια. Σε γενικές γραμμές όμως τα δικαιώματα των παιδιών, εκτός αυτού της εξασφάλισης των εξόδων διαβίωσης, συμπεκνώνονται σε μελλοντική είσπραξη στο τέλος της σύμβασης.

Η έστω και σποραδική υπαινικτική αναφορά σε νομικές διατάξεις που κατοχυρώνουν δικαιώματα των φυσικών γονιών των προσλαμβανόμενων κοριτσιών ή αγοριών να διεκδικήσουν το παιδί τους μέσω της δικαιοσύνης¹²¹ φανερώνει μια κοινωνία από την οποία δεν απουσιάζει, ακόμα και θεσμοθετημένα,

115. Βλ. J. Le Goff, *ό.π.*, σ. 451-452, 459.

116. «...και αν ήθελε τηνε πάρει, να είναι σοποπόστος ο άνωθε Γιώργος να δίνει του άνωθε Μάρκου όλες τις έξοδες όπου να είχε καμωμένες διά την άνωθεν αδελφή του»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Vincenzo Gaetani, πρωτ. 2, φ. 2, 1711.

117. *Πολιτικός Κώδιξ του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων νήσων*, Κέρκυρα, Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, 1851, σ. 282-284 και 285-286. Επίσης Ν. Γερακάρης, *Επισκόπησις της εν Κερκύρα ιδιοκτησίας*, Κέρκυρα 1911, σ. 7.

118. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Zuanne Gavalla, πρωτ. 24, φ. 8, 1735.

119. *Ο.π.*, Zuanne Gavalla, πρωτ. 25, φ. 3^v, 1736.

120. Βλ. Έφρ Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», *ό.π.*, σ. 75. Οι δημογράφοι της προβιομηχανικής Ευρώπης διακρίνουν ως όρια ηλικίας γάμου τα είκοσι τέσσερα με είκοσι έξι έτη για τις γυναίκες και τα είκοσι έξι με είκοσι οκτώ για τους άνδρες, βλ. Όλουεν Χάφτον, *ό.π.*, σ. 24. Άλλη εκτίμηση προσδιορίζει τη μέση ηλικία γάμου στην πρωνεωτερική Ευρώπη περίπου στα είκοσι πέντε χρόνια, βλ. Henry Kamen, *ό.π.*, σ. 283.

121. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, *ό.π.*, Zuanne Gavalla, πρωτ. 10, φ. 44, 1722.

το αίσθημα δικαίου. Τούτο επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι σε ορισμένα συμβόλαια γίνεται διάκριση μεταξύ της αναίτιας ή μη διακοπής της σύμβασης. Η επίκληση βέβαια «νόμιμης αιτίας»,¹²² ιδίως στα συμβόλαια που αφορούν σε κορίτσι, μοιάζει περισσότερο με ένδειξη καλής θέλησης από την πλευρά των εργοδοτών για τη νομιμοποίηση των δΟΣΟΛΗΨΙΩΝ τους μέσα σε πλαίσιο δικαίου, καθότι στο σύνολο των συμβολαίων δεν αναφέρεται ούτε μια νόμιμη αιτία η οποία επιτρέπει στις δουλεύτρες και τις οικογένειές τους να εγείρουν αξιώσεις.¹²³

Όσον αφορά στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του κοριτσιού, ενώ έχουμε κάποιες αναφορές σε αντίδρασή του εξ αιτίας «νόμιμης αιτίας», ωστόσο όχι μόνο δεν αναφέρεται κανενός τύπου νόμιμη αιτία στα συμβόλαια, αλλά αντίθετα ακόμη και η αντίδραση στον ξυλοδαρμό δεν θεωρείται νόμιμη αιτία.¹²⁴ Εδώ βέβαια εύλογο είναι το ερώτημα για το ποια θα μπορούσε να θεωρηθεί νόμιμη αιτία. Μάλλον αυτό καθορίζεται από την απόφαση του εκάστοτε εργοδότη. Είναι ενδεικτική σε γλωσσικό επίπεδο η χρήση των λέξεων αιτία και αφορμή. Η όποια αντίδραση του κοριτσιού χαρακτηρίζεται ως αφορμή. Βέβαια και το επίθετο *ἀπρεπη* δίπλα στο αφορμή εγείρει ερωτήματα σχετικά με τη σημασία της λέξης αφορμή. Διότι αν η σημασία της είναι ίδια με τη σημερινή, τότε απλώς δίνεται έμφαση στο γεγονός ότι η όποια διαμαρτυρία του κοριτσιού αποτελεί δικαιολογία και κατ' επέκταση μη αρμόζουσα συμπεριφορά.

Ως προς το δικαίωμα είσπραξης των δεδουλευμένων σε περίπτωση θανάτου του παιδιού, για το μέν κορίτσι με μη μισθωτή σχέση έχουμε σποραδικές γενικόλογες αναφορές περί αποζημίωσης των γονιών του, ενώ για το αγόρι που τυχόν θα πεθάνει πριν τους θετούς γονιούς έχουμε, έστω και σε λίγα συμβόλαια, πιο συγκεκριμένες αναφορές περί μεταβίβασης του κληρονομικού δικαιώματός του στα αδέρφια, παιδιά ή τη χήρα του. Από τις αναφορές αυτές αφενός μεν πληροφορούμαστε για την τεράστια παιδική θνησιμότητα,¹²⁵ αφετέρου δε γίνεται αντιληπτή η σειρά προτεραιότητας που δίνεται στη φυσική του οικογένεια, όταν το αγόρι είναι ανύπανδρος, και σε παιδιά του και σύζυγο, όταν είναι ύπανδρος. Αναφορικά με τη θέση της γυναίκας, ωστόσο, αξίζει να επισημάνουμε τον αποκλεισμό της χήρας του αποθανόντος από το δικαίωμα αυτό, εάν τυχόν δεν έχει

122. Ο.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 3, φ. 47^v, 1712.

123. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», ό.π., σ. 81.

124. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 3, φ. 47^v, 1712: «και αν ήθελε δώσει αιτία του αφεντός να την τιμωρήσει με δαρμό ή με άλλον τρόπο και αυτή διά ετούτην ή άλλην απρεπή αφορμή ήθελε μισέψει από το σπίτι του αφεντός της, να μην ήθελε την δεχτεί η μάνα της, μόνο να ήθελε την στρέψει οπίσω. Και αν ήθελε την κρατήσει χωρίς αιτία νόμιμη...».

125. Η υψηλή θνησιμότητα χαρακτηρίζει γενικά την πρόωγη νεότερη Ευρώπη, όπου ένα στα τρία παιδιά πέθαινε σε βρεφική ηλικία, βλ. Henry Kamen, ό.π., σ. 297.

αποκτήσει μαζί του παιδιά,¹²⁶ ενώ οι υποχρεώσεις της, στο βαθμό που καθορίζονται διά του συμβολαίου πρόσληψης αγοριού (του μελλοντικού της συζύγου), αφορούν τη συγκατοίκηση με τους θετούς γονείς του συζύγου και τη διεκπεραίωση από κοινού με το σύζυγο των όσων αυτός ανέλαβε απέναντί τους.¹²⁷

Το γεγονός ότι το κορίτσι δεν κληροδοτεί στους φυσικούς του κληρονόμους (αδέρφια) το σύνολο της προίκας που θα λάβει ως αμοιβή, αλλά απλώς παρέχεται μια αποζημίωση στους γονείς, πιθανόν να σχετίζεται με το ότι τα αδέρφια του αποθανόντος κοριτσιού δεν μπορούν λόγω της φύσης του συμβολαίου να αναλάβουν την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς τον εργοδότη, κάτι που μπορεί να συμβεί με τα αδέρφια του αποθανόντος αγοριού, όπως προκύπτει από προβλέψεις των ίδιων των συμβολαίων.¹²⁸ Ίσως, όμως, και η υποτίμηση της γυναικείας εργασίας να εκφράζεται και σε αυτό το επίπεδο. Θα άξιζε, ωστόσο, μια περαιτέρω διερεύνηση του κληρονομικού-οικογενειακού δικαίου της περιοχής κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Η αποζημίωση της φυσικής οικογένειας του προσλαμβανόμενου κοριτσιού ή αγοριού σε περίπτωση θανάτου του δεν φαίνεται να έχει καθολική ισχύ. Αντίθετα, η σχετική πρόβλεψη μοιάζει ως εξαίρεση στον κανόνα. Στο σύνολο των συμβολαίων που εξετάζουμε μόνο σε δύο συμβόλαια πρόσληψης κοριτσιού προβλέπεται αποζημίωση, δηλαδή δέσμευση του εργοδότη να καταβάλει στην οικογένεια της δουλεύτρας την αμοιβή της σε περίπτωση θανάτου της πριν τελειώσει ο χρόνος που ορίζει η σύμβαση.

Στο ένα από αυτά, του 1756, ορίζεται ο εργοδότης να αποζημιώσει τον πατέρα σε περίπτωση θανάτου της κόρης με το ποσό που αντιστοιχεί ως προίκα στα χρόνια εργασίας της.¹²⁹ Ωστόσο, η φράση «και καθώς ο Θεός ήθελε τον φωτίσει» σχετικοποιεί την υποχρέωση αποζημίωσης.

Είναι άξια παρατήρησης η συχνή επίκληση του θεϊκού στοιχείου προκειμένου αυτό να καθοδηγήσει την είσοδο παιδιού στη θετή οικογένεια¹³⁰ ή τον

126. Βλ. Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», ό.π., σ. 296-297.

127. «...και ετότες, εάν παντρεφτεί, αυτός και η γυνή όπου ετούτος εκείνο τον καιρό ήθελε λάβει να καντινούρουνε και οι δύο, ήγουν ο αυτός Μορφέσης με την τότε γυνή του, εις την υπακοήν και κοντιτζίνες εις την παρόν...»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Marco Papacostopoulos, πρωτ. 3, φ. 118^v, 1732.

128. Ό.π., papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 2, φ. 64^v, 1747.

129. «...ειδεμή και αυτή αποθάνει πριν να τελειώσουν οι άνωθεν χρόνοι, να έχει χρέος ο Σκλαβενίτης να ευχαριστεί τον πατέρα της εις όσον καιρόν τον είχε δουλέψει κατά την προίκα όπου ήθελε να της δώσει εις τόσους χρόνους και καθώς ο Θεός ήθελε τον φωτίσει»: ό.π., Papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 2, φ. 166^v, 1756.

130. «...έως ενού χρόνου, ονομαζόμενο Νικολό, ηθέλησε και το επίθωσε απόζω εις την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου εδώ εις την Αμαξικήν εις το διάβα των χριστιανών. Και ο αφέντης ο Θεός εξαπόστειλε και το επήρε ο άνωθεν Στεφανής»: ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 24, φ. 8, 1735.

καθορισμό αμοιβής ενός παιδιού από την οικογένεια στην οποία έχει προσφέρει τις υπηρεσίες του, μια επίκληση που ποτέ δεν εμφανίζεται προκειμένου να προστατέψει τα ανίσχυρα-ανήλικα παιδιά από τις αυθαιρεσίες των ισχυρών. Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να νομιμοποιείται στις συνειδήσεις της εποχής αυτής. Πράγματι, η θρησκευτική ευλάβεια που συνάγεται από τις συχνές επικλήσεις του θεϊκού στοιχείου δεν φαίνεται να ελέγχει αποκλειστικά τις συνειδήσεις και τις συμπεριφορές των ανθρώπων κατά τις οικονομικές τους δυσκολίες. Ακόμα και σε μια αγροτική κλειστή κοινωνία όπου η αγορά είναι περιορισμένη παρατηρούμε ότι το οικονομικό συμφέρον αποτελεί αποφασιστικής σημασίας παράγοντα στις σχέσεις των ανθρώπων. Οι άνθρωποι του ανώτερου κοινωνικού στρώματος, που με εξωοικονομικές διαδικασίες νέμονται το πλεόνασμα του νησιού, εμφανίζονται στις οικονομικές δυσκολίες αδιάστακτοι. Σε περίπτωση που δεν μπορούν να εισπράξουν χρήμα, δεν διστάζουν να εκμεταλλευτούν με οποιοδήποτε τρόπο –εργασιακά– τις φτωχές οικογένειες.

Σε άλλο συμβόλαιο, του 1722, που αφορά σε οκτάχρονο κορίτσι, ορίζεται ότι, εάν το κορίτσι πεθάνει μετά την παρέλευση των τεσσάρων πρώτων χρόνων από τη σύναψη του συμβολαίου, ο εργοδότης θα καταβάλει στην οικογένεια του κοριτσιού το αντίτιμο για την μέχρι το θάνατό του εργασία, ενώ, εάν ο θάνατος συμβεί τα πρώτα τέσσερα χρόνια, ο εργοδότης δεν υποχρεούται να καταβάλει καμιά αποζημίωση.¹³¹ Ο όρος αυτός πέρα από την ανάδειξη της σκληρότητας των εργοδοτών είναι διαφωτιστικός και σχετικά με το ποια ηλικία θεωρείται αποδοτική για εργασία. Η εν λόγω κοινωνία λοιπόν θεωρεί νόμιμη την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης του παιδιού ανεξάρτητα από ηλικία, ενώ αποδοτική τη θεωρεί από τα δώδεκα χρόνια και μετά.¹³² Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι σε κανένα συμβόλαιο πρόσληψης κοριτσιού ή αγοριού δεν φαίνεται η ανάληψη εργασίας να είναι συνάρτηση της ενηλικίωσης είτε του κοριτσιού είτε του αγοριού. Ο μόνος έμμεσος συσχετισμός μπορεί να θεωρηθεί αυτός που γίνεται σε προαναφερθέν συμβόλαιο πρόσληψης ψυχογιού το 1736,¹³³ πράγμα που υπαινίσσεται μια πιο ευνοϊκή θέση του ψυχογιού στην οικογένεια όπου εισέρχεται.

Τόσο στο συμβόλαιο του 1722 όσο και σε αυτό του 1756 δεν είχε θεωρηθεί απαραίτητος ο προσδιορισμός του είδους και ύψους της αμοιβής. Στο σημείο

131. Ό.π., Vincenzo Gaetani, πρωτ. 6, φ. 28, 1722.

132. Εξάλλου και οι μαθητευόμενοι στις βιοτεχνίες γίνονταν δεκτοί σε ηλικία που κυμαίνεται περίπου από επτά ή οχτώ χρόνων μέχρι δέκα, βλ. Γιώργος Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 22-26. Στη Βενετία στις αρχές του 17ου αιώνα το όριο ηλικίας των μαθητευόμενων κυμαινόταν σε κάποια επαγγέλματα μεταξύ του δέκατου και δωδέκατου έτους της ηλικίας, ενώ σε άλλα, όπως η χρυσοχοΐα, η μαθητεία άρχιζε στο έβδομο έτος της ηλικίας, βλ. Carlo M. Cipolla, ό.π., σ. 127.

133. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 25, φ. 3^ν, 1736.

αυτό διαπιστώνουμε ακόμη μια διαφορά σε σύγκριση με τα συμβόλαια πρόσληψης αγοριού.

Πράγματι, αναφορικά με το αγόρι, όπου προβλέπεται αποζημίωση σε περίπτωση θανάτου του, έχουμε σαφή προσδιορισμό του ύψους του ποσού το οποίο θα εισπράξουν τα αδέρφια του αποθανόντος *ψυχογιού*,¹³⁴ το οποίο ισούται με το ποσό που θα αμειβόταν ως *δουλευτής*.¹³⁵ Διατάξεις αυτού του τύπου αποκαλύπτουν περισσότερο το χαρακτήρα της σχέσης *ψυχογιού* και θετού γονιού. Δεν αντιστοιχεί ακριβώς στην υιοθεσία της σημερινής εποχής, κατά την οποία ο θετός γιος χάνει κάθε επαφή με τη φυσική του οικογένεια. Εδώ, αντίθετα, δεν κόβονται οι δεσμοί με τη φυσική οικογένεια, η οποία εξάλλου βλέπει το παιδί ως εργατική δύναμη. Σε άλλο συμβόλαιο πρόσληψης αγοριού¹³⁶ προβλέπεται μεταβίβαση του κληρονομικού δικαιώματος *ψυχογιού* στα αδέρφια του σε περίπτωση θανάτου του, παράλληλα με την εκ μέρους τους ανάληψη εκπλήρωσης των υποχρεώσεων που αυτός είχε αναλάβει με τη σύναψη του συμβολαίου.

Βέβαια, πρόβλεψη για αποζημίωση της οικογένειας του αγοριού ή του κοριτσιού με μισθωτή σχέση εργασίας, σε περίπτωση θανάτου του πριν τη λήξη της σύμβασης, δεν απαντάται στα σχετικά συμβόλαια.

Εδώ αξίζει να επισημάνουμε ότι, ενώ, όσον αφορά στην τήρηση των υποχρεώσεων που αναλαμβάνει το αγόρι και το κορίτσι, η ενεργοποίηση της συλλογικής ευθύνης αποτελεί τον κανόνα,¹³⁷ ωστόσο, όταν πρόκειται για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του, η συλλογική ευθύνη υποβαθμίζεται, εμφανιζόμενη ως εξαίρεση. Και φυσικά η συλλογική ευθύνη, όταν αναφέρεται, αφορά μόνο στη φυσική οικογένεια και ποτέ στη θετή. Έτσι, λοιπόν, ενώ η θετή οικογένεια –σπάνια επιβαρυνόμενη με ορισμένη αποζημίωση– δεν είναι υπόλογη ακόμα και για τον πρόωρο θάνατο ενός παιδιού, η φυσική οικογένεια φαίνεται να ενοχοποιείται πάντα για την όποια παραβατική συμπεριφορά του παιδιού,¹³⁸ στοιχείο ενδεικτικό της αντίληψης περί καταγωγής του.¹³⁹

Η πλειοψηφία των συμβολαίων πρόσληψης αγοριού ή κοριτσιού, που αφορά σε μη μισθωτή σχέση, εγείρει ερωτήματα σχετικά με το νομικό πλαίσιο που καθορίζει το δικαίωμα της αμοιβής, το είδος και το ύψος της. Κατ' αρχήν, το δικαίωμα της αμοιβής πηγάζει από το εθιμικό δίκαιο της περιοχής, από το

134. Ό.π., papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 1, φ.104^v, 1730.

135. Βλ. Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», ό.π., σ. 302, 214.

136. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 2, φ. 64^v, 1747.

137. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», ό.π., σ. 79-80, 83-84 και «Μηχανισμοί ενίσχυσης ...», ό.π., σ. 292, 301 και 310.

138. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...». ό.π., σ. 85-86.

139. Δεν λείπουν αναφορές του τύπου «να το έχει και τρατάρει ως παιδί όπου να ήταν καμωμένο από τα σπλάχνη του, μάλιστα όπου είναι γεννημένο από γονιούς καλούς»: ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 24, φ. 8, 1735.

οποίο πηγάζει και η πρόσληψη παιδιού με μη μισθωτή σχέση. Όπως η τελευταία είναι παγιωμένη, έτσι και το πέραν της διατροφής δικαίωμα αμοιβής είναι αναγνωρισμένο. Γι' αυτό και όταν τούτο δεν προβλέπεται στο συμβόλαιο, αναφέρεται πάντα ως αιτία η αρκετά μικρή («ινάμπιλες για δουλειά») ή η αρκετά μεγάλη (γηραλέος) ηλικία. Ωστόσο, στην πλειοψηφία των συμβολαίων όπου προβλέπεται αμοιβή πέραν της εξασφάλισης της διατροφής του παιδιού, σπάνια αυτή χαρακτηρίζεται νόμιμη. Μάλιστα στο μοναδικό συμβόλαιο,¹⁴⁰ όπου η αμοιβή της δουλεύτρας χαρακτηρίζεται ως «νόμιμη δούλεψή της» που της «απαρθενεύει κατά το διατεταγμένο»,¹⁴¹ ο εργοδότης δεν ανήκει στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα (φέρεται ως κυρ). Η παράλειψη αυτή δεν θα ήταν άξια μνείας, εάν το επίθετο νόμιμος εμφανιζόταν ελάχιστες φορές. Όμως, σε διαφορετικού τύπου συμβόλαια παρατηρούμε ότι η λέξη «νόμιμο» συνοδεύει το ουσιαστικό «διάφορο» (=τόκος). Η ασάφεια (αναφορικά με το ύψος, τα κριτήρια καθορισμού της κτλ.) που χαρακτηρίζει τη νόμιμη αμοιβή καθώς και η ισχύς των περισσότερων εργοδοτών (ανώτερο κοινωνικό στρώμα) συμβάλλουν ώστε η ευαρέσχεια του εκάστοτε εργοδότη να υποκαθιστά στην πράξη τη νομιμότητα.

Ακόμη, όμως, και όταν δεν προσδιορίζεται ρητά ως νόμιμη η αμοιβή της κοπέλας για την παροχή των υπηρεσιών της, το δίκαιο της εποχής φαίνεται να διασφαλίζει την αναγνώρισή της. Αυτό συμπεραίνουμε από το γεγονός ότι σε συμβόλαιο του 1720,¹⁴² το οποίο ακυρώνεται το 1724 από τους γονείς της κοπέλας, όχι μόνο αναφέρεται ότι δεν διεκδικούν πλέον τίποτε άλλο, αφού έλαβαν την αποζημίωση που αντιστοιχεί στην εργασία της («έστοντας να έλαβε την ευχαρίστηση διά τον καιρόν όπου εδούλεψε ...»), αλλά και επισημοποιούν αυτή τη δολοηψία τους υπογράφοντας στο πρωτόκολλο του συμβολαιογράφου, προς κατοχύρωση φυσικά του εργοδότη, γεγονός που υπαινίσσεται το δικαίωμά της να εγείρει αξιώσεις είσπραξης της αμοιβής της. Επίσης, στην περίπτωση του άμισθου ηλικιωμένου το συμβόλαιο φαίνεται να συνάπτεται για να διευκρινιστεί ότι ο δουλευτής δεν θα δικαιούται να εγείρει στο μέλλον αξιώσεις επί των δεδουλευμένων.¹⁴³

Η νομική κατοχύρωση της αμοιβής αναδεικνύεται καλύτερα στα συμβόλαια που αφορούν σε εξόφληση δουλεύτρας. Σε ένα συμβόλαιο του 1714 δηλώνεται ότι θα καταβληθούν δεκαπέντε δουκάτα στη δουλεύτρα Αντωνία. Σε πρώτο επίπεδο πληροφορούμαστε ότι το ποσό αυτό θα καταβληθεί χάρη στη γενναιοδωρία του εργοδότη και όχι ως αποζημίωση της κοπέλας για τις

140. Ό.π., Marco Papacostopoulos, πρωτ. 2, φ. 47^v, 1729.

141. Που της ανήκει σύμφωνα με το κοινώς αποδεκτό, το νόμιμο.

142. Ό.π., Zuanne Carvela, πρωτ. 1, φ. 65^v, 1720.

143. «...εξεκαθαρίζουν ότι ο αυτός Φυτίλας ... εις τρόπον ως άνωθεν και εις τον αυτόν καιρόν, να μην έχει ποτέ το καιρό καμιά πρετέζα...», ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 21, φ. 63, 1733.

εργασίες που προσέφερε, διότι δεν τη δικαιούται. Και τούτο επειδή δεν επέδειξε καλή συμπεριφορά, μια και εγκατέλειψε το σπίτι στο οποίο εργαζόταν.¹⁴⁴ Σε ένα δεύτερο, όμως, επίπεδο ανάγνωσης του συμβολαίου, διαπιστώνει κανείς ότι τα δεκαπέντε αυτά δουκάτα αφορούσαν σε εργασία της κοπέλας.¹⁴⁵ Η σύνταξη της σχετικής δικαιοπραξίας, αλλά και η επιμονή στην απαλλαγή του εργοδότη από οικονομικές διεκδικήσεις της δουλεύτρας, υπονοεί ότι η αμοιβή της συνιστά αναγνωρισμένο δικαίωμά της. Πράγματι, στο περιθώριο της συμβολαιογραφικής πράξης αναγράφεται η αποπληρωμή, έστω και εκπρόθεσμη (με ένα μήνα καθυστέρηση), του εν λόγω ποσού.

Θα πρέπει ακόμη να αναφέρουμε συμβόλαιο του 1741 όπου η καταβολή της αμοιβής της δουλεύτρας γίνεται μετά το θάνατο των αφεντικών της. Πράγματι, στο συμβόλαιο αναφέρεται ότι ένα μέρος της αμοιβής για την εργασία που τους προσέφερε την έλαβε από τον πατέρα της κυράς της Ακριβής, σύμφωνα με τη διαθήκη της τελευταίας, και άρα δεν έχει πλέον καμιά αξίωση από την κληρονόμο της Ακριβής. Στο ίδιο συμβόλαιο αναφέρεται επίσης ότι το υπόλοιπο της αμοιβής της μπορεί να το διεκδικήσει από τον κληρονόμο του αφεντικού της.¹⁴⁶ Το συμβόλαιο αυτό δεν αναδεικνύει μόνο το δικαίωμα της δουλεύτρας

144. «...επειδή και ο άνωθεν κυρ [αλλού σιορ] Στάθης Παπαδάτος να είχε διά κοπέλα του την άνωθεν γυνή Ανδωνία μερικούς χρόνους και τονε δούλεψε και τώρα ... ο καιρός να επήρε να έφυγε και δεν ηθέλησε να σταθεί καλά ωσάν έπρεπε, μόνον ηθέλησε να κάμει της αρεσάς της και του μόδου της, διά το αυτό έργος, μόνον και αυτού έλειψε και περισσό πράμα από το σπίτι του, δεν ηθέλησε να της βάλει ξεσινερσιά. Και μόνον όπου ομπλήγος [υποχρεωμένος] δεν ήταν να της δώσει τίποτα επειδής δεν εστάθηκε καλά, μόνον εβγήκε μονάχη της, ηθέλησε ο άνωθεν κυρ Στάθης, όχι διά την δούλεψην όπου του έκαμε, μόνον διά ψυχικό το περισσότερο, και ομπλιγάρεται [δεσμεύεται] με το παρόν γράμμα να της δώσει και μετρήσει εις τέρμινο όλον τον μήνα τον Οχτώβριο πρώτον ερχάμενον δουκάτα δεκαπέντε, νούμερο 15. Και τώρα εις το παρόν της έδωσε το ένα, ότι όπου της μένει να της δώσει άλλα δεκατέσσερα, και έτζι υπόσκειται να της τα δώσει τα άνωθεν δουκάτα»: ό.π., Vicenzo Gaetani, πρωτ. 4, φ. 18^v, 1714.

145. «...με τα οποία να αγρικιείται, διά το μέσο του καιρού όπου τονε δούλεψε, να αγρικιείται πλερωμένη και ευχαριστημένη και να μην ημπορεί το ποτέ καιρό να του αναζητήσει κανένα πράμα μήτε σόλδια τόσο η αυτή, αλλά μήτε άλλος, μόνον από την σήμεραν έως τους αιώνες κράζεται η αυτή γυνή Αντωνία πλερωμένη. Και ... βεβαιώνει και άλλος διά όνομά της μην ξέροντας να γράψει»: ό.π.

146. Ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 4, φ. 164^v, 1741: «η οποία έλαβε εις τό παρόν διά χειρός του άνωθεν σιορ Σταμουλά Μαρίνου ριάλια δώδεκα, 12, τα οποία επερίλαβε διά σωστήν πλερωμήν και τελείαν ευχαρίστησην διά τη δούλεψην και προικίου της, ως καθώς περιέχει η διαθήκη της ποτέ κεράτσας Ακριβής θυγατέρας του άνωθεν σιορ Σταμουλά και χήρα του ποτέ ετζελέντε [εξοχότατου] σιορ δοτόρου Ιωάννη Μεταξά, μην ημπορώντας ποτέ το καιρό να έχει καμιάν άλλη πρετανσιόν [απαίτηση] η αυτή Αφέντρα αποκάτου εις καμιανής λογής πρόφασην από τον άνωθεν σιορ Σταμουλά, επειδή έμεινε ως άνωθεν ευχαριστημένη από αυτόν. Περό [όμως], να έχει άδειαν η άνωθεν Αφέντρα να ζητήσει ευχαρίστησην διά την δούλεψην της από τον κληρονόμον του άνωθεν σιορ Μεταξά, χωρίς να ημπορεί να της

στην αμοιβή, αλλά και το χαρακτήρα της αμοιβής αυτής, ο οποίος κυμαίνεται ανάμεσα στην πληρωμή των δεδουλευμένων («δια τη δούλεψή της»), που παραπέμπει στη λογική της αγοράς, και στο ευεργέτημα («δια το μπενεφίτσιου»), το οποίο παραπέμπει σε λογική παλιότερων εποχών άλλων περιοχών. Δεδομένου μάλιστα ότι, με εξαίρεση το συμβόλαιο του 1714, σε όλα τα υπόλοιπα αυτής της κατηγορίας διευκρινίζεται ότι το ποσόν που καταβάλλεται από τον εργοδότη αφορά στις προσφερθείσες από τη δουλεύτρα υπηρεσίες («εις όσα της ετύχαινε και απαρθένεβε διά την δούλεψην όπου έκανε...»), είναι εντυπωσιακή η επιμονή ορισμένων εργοδοτών να εμφανίζουν την αμοιβή αυτή ως ευεργέτημα ή να την δικαιολογούν διατυπώνοντας μια γενικόλογη αξιολογική κρίση για την καταβληθείσα εργασία («με το να έλαβε καλήν δούλεψην»).

Αν και δεν μπορούμε να ανιχνεύσουμε διατάξεις του σύγχρονου εργατικού δικαίου στην κοινωνία που εξετάζουμε, ωστόσο, από τα συμβόλαια όπου ο εργοδότης καταβάλλει τα δεδουλευμένα ύστερα από δικαστική απόφαση, φαίνεται ότι υπάρχουν διατάξεις του εθιμικού ή θετού δικαίου που προστατεύουν τους εργαζόμενους. Ενώ, λοιπόν, το δικαίωμα εισπραξης τόσο της προίκας (για το κορίτσι) όσο και της κληρονομιάς (για το αγόρι) καθορίζεται από το εθιμικό δίκαιο, ωστόσο, στην πρώτη περίπτωση αφήνεται περιθώριο για την αυθαίρετη ερμηνεία του από τον εργοδότη, ενώ στη δεύτερη η αυθαίρεσά περιορίζεται από την ισχύ διαθήκης που αποκτά το συμβόλαιο πρόσληψης *ψυχογιού*, αλλά και από τις πιο συγκεκριμένες διατυπώσεις. Στην περίπτωση του *ψυχογιού* δεν χαρακτηρίζεται η αμοιβή του ως νόμιμη. Η νομιμοποίησή της είναι εξασφαλισμένη στις συνειδήσεις των ανθρώπων στο πλαίσιο της ανταπόδοσης, της ανταμοιβής («να τον ανταμείψει...»)¹⁴⁷, από όπου απορρέει και ο δίκην διαθήκης διακανονισμός των οικονομικών σχέσεων *ψυχογιού* και θετού γονιού.

Είναι ενδεικτικό το πώς αφήνονται περιθώρια για αυθαίρεσες στην περίπτωση πρόσληψης κοριτσιού. Στα συμβόλαια αυτά παρατηρείται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό η επίκληση στο εθιμικό δίκαιο και οι γενικόλογες αναφορές όχι μόνο στο επίπεδο των εισπρακτικών δικαιωμάτων της γυναίκας, αλλά και προκειμένου για το είδος και ύψος της προίκας: «να της δίνει διά τη δούλεψή της όσο δίνουν των αλλωνών κοπελώνε κατά τη συνήθεια ετουτουνού του τόπου, διά να ημπορεί με το αυτό να παντρεύεται».¹⁴⁸ Αποτελούν εξαίρεση τα συμβόλαια όπου καθορίζεται το ύψος και είδος της προίκας που καταβάλλεται ως αμοιβή στη δουλεύτρα. Σε μια μόνο σύμβαση, πενταετούς διάρκειας, ορί-

εναντιώνεται ο σιορ Σταμουλάς, επειδή αυτός την ευχαρίστησε διά το μπενεφίτζιο [ευεργέτημα] που ... αφήνει η θυγατέρα του με τη διαθήκη, ... εξεκαθαρίζοντας περιπλέον να μην ημπορεί η αυτή Αφέντρα να γυρέβει από τη θυγατέρα της άνωθεν κεράτζας Ακριβής τίποτις διά δούλεψή της, επειδή έμεινε ως άνωθεν διά μέρος εδικού της ευχαριστημένη».

147. Ο.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 4, φ. 125, 1714.

148. Ο.π., Demetrio Montessanto, πρωτ. 2, φ. 19^ν, 1719.

ζεται ξεκάθαρα ότι η προίκα που θα δοθεί θα ανέρχεται σε εκατό δουκάτα.¹⁴⁹ Η διάρκεια της σύμβασης, καθώς και το γεγονός ότι η δουλεύτρα συνάπτει τη σύμβαση μόνη της χωρίς τη συνοδεία συγγενή ή συντοπίτη, καθιστά φανερό ότι η δουλεύτρα βρίσκεται σε ηλικία αποδοτική για εργασία ευθύς εξ αρχής (απαλλάσσοντας τον εργοδότη από τα έξοδα ανατροφής). Αξίζει ακόμα να αναφέρουμε ένα συμβόλαιο του 1732, το οποίο αρχικά ορίζει να παντρεύει ο εργοδότης τη δουλεύτρα σύμφωνα με τις δυνατότητές του,¹⁵⁰ ενώ στη συνέχεια διευκρινίζεται και το χρηματικό ποσό που θα καταβληθεί ως προίκα.¹⁵¹ Δεν είναι σαφές βέβαια εάν η συνολική προίκα ανέρχεται σε είκοσι ριάλια ή αν αυτό το ποσό αντιστοιχεί στο χρηματικό μέρος της προίκας το οποίο συμπληρώνεται και με το σε είδος τμήμα της προίκας. Να επισημάνουμε ότι οι ελάχιστες περιπτώσεις συμβολαίων όπου αναγράφεται ποινική ρήτρα, έστω και αόριστη, σχετική με την καταβολή των δεδουλευμένων από τον εργοδότη,¹⁵² ταυτίζονται με τα επίσης ελάχιστα συμβόλαια στα οποία αναφέρεται το χρηματικό ισόποσο της προίκας της δουλεύτρας.

Και ενώ και στα αντίστοιχα συμβόλαια αγοριού δεν προσδιορίζεται πάντα το ύψος και το είδος που δικαιούται ως ψυχογίος να κληρονομήσει, ωστόσο η αυθαιρεσία του θετού γονιού περιορίζεται αφενός μεν με τον καθορισμό εκ των προτέρων του ποσοστού της περιουσίας που κληροδοτείται στον ψυχογίο, αλλά και με μια σειρά περιοριστικών όρων που επιβάλλονται στον θετό γονιό, ώστε να εξασφαλιστεί το ποσοστό αυτό κατά το θάνατό του.¹⁵³ Ενδεικτικό της διαφοράς αυτής αποτελεί το γεγονός ότι δεν έχουμε συμβόλαια στα οποία ο ψυχογίος να διεκδικεί δικαστικά την αμοιβή του, σε αντίθεση με άλλα που είτε μνημονεύουν την προσφυγή της δουλεύτρας στα δικαστήρια προκειμένου να εισπράξει την αμοιβή της¹⁵⁴ είτε αναφέρονται στην εκ των υστέρων εξόφληση όλης ή μέρους της αμοιβής της ή και στη ρύθμιση της εξόφλησής της.

149. Ό.π., Demetrio Montessanto, πρωτ. 1, φ. 21^v, 1717: «και να της δίνει διά προικιό της εκατό δουκάτα εισέ τόσα σόλδια και πράμα κινητό, ήγουν σκουτιά ».

150. «...και τελειώνοντας ο καιρός, σαν σταμπιλίρουνε [χανονίσουν], να την παντρεύει ο Κυριάκης κατά το δυνάμενό του»: ό.π., Zuanne Carvela, πρωτ. 8, φ. 42, 1732.

151. «...να δίνει της πεδούλας και ριάλια είκοσι μονέδα κορέντε προς λίτρες δέκα το ριάλι εις τον καιρόν της παντριάς της».

152. «...και λίποντας ο σιορ εκλαμπρότατος ... να είναι στενεμένος...»: ό.π., Demetrio Montessanto, πρωτ. 1, φ. 21^v, 1717 (πενταετής η σύμβαση και άρα άμεση εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού). Επίσης «έτσι και ο Κυριάκης, αν λείψει από την υπόσχεσιν ... όπου παίρνει διά την παντριά της παιδούλας, να είναι στενεμένος με τα έτερα του καλά κινητά και ακίνητα»: ό.π., Zuanne Carvela, πρωτ. 8, φ. 42, 1732 (ο εργοδότης είναι κυρ και ο πατέρας της δουλεύτρας παπάς).

153. Για υποχρεώσεις θετών γονιών βλ. Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», ό.π., σ. 294.

154. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», ό.π., σ. 84.

Σε τρία από τα συμβόλαια αυτής της κατηγορίας η εξόφληση ή η ρύθμισή της αναφέρεται ρητά ότι επιτυγχάνεται ύστερα από δικαστική απόφαση.¹⁵⁵ Σε ένα μάλιστα συμβόλαιο του 1718 η δικαστική απόφαση δεν επιβάλλει μόνο την εξόφληση της αμοιβής της δουλεύτρας, αλλά και τον τρόπο με τον οποίον θα γίνει η εξόφληση.¹⁵⁶ Δηλαδή, σύμφωνα με τη δικαστική απόφαση, η καταβολή των δεδουλευμένων στη δουλεύτρα έχει προτεραιότητα ακόμα και έναντι της απόδοσης της προίκας της χήρας του εκλιπόντος εργοδότη. Δεν γνωρίζουμε, βέβαια, ποια θα ήταν η απόφαση του δικαστηρίου εάν η διαθήκη του εκλιπόντος δεν όριζε την αμοιβή της δουλεύτρας. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι μνείες δουλεύτρας σε διαθήκες, όπως και το ότι οι αμοιβές καταβάλλονται ως προσφορά διατροφής, ένδυσης και προίκας, καθώς και οι, έστω σπάνιες, δεσμεύσεις των εργοδοτών ότι δεν θα ακυρώσουν τη σύμβαση μέχρι τον προβλεπόμενο χρόνο του γάμου της, παραπέμπουν σε στάση γονιού προς παιδί – στάση εκφρασμένη ρητά,¹⁵⁷ έστω και ως εξαίρεση –, επιβεβαιώνοντας τις διαπιστώσεις μας από τα συμβόλαια πρόσληψης κοπέλας με μη μισθωτή σχέση ως προς τις ιδιόμορφες σχέσεις οικογενειακού τύπου που διαμορφώνονται στο πλαίσιο αυτής της εργασιακής σχέσης.

Πέρα από τις επίσημες δικαστικές αποφάσεις, οι νοταριακές πράξεις που μπορούν να φωτίσουν αυτό το ζήτημα είναι αυτές που καταγράφουν τις αποφάσεις των *αρμπίτρων* (αιρετών κριτών). Σε μια τέτοια απόφαση παραπέμπει

155. «...έστοντας και ο άνωθεν Τζουάνες Αλιπέρτης δραγόνος [βαθμοφόρος του ιππικού] εις την κομπανία [τάγμα] του εκλαμπρότατου σιορ τενέντε κολονέλου [συνταγματάρχη] Βιτζέντη έκραξε εις την κρίση [δικαστήριο] τον άνωθεν σιορ Παπαδόπουλο, αναζητώντας να πλερώσει την δούλεψήν της άνωθεν συνβίας του διά τον καιρόν που του εδούλεψε εις το σπίτι του. Και έγινε και απόφαση από τον εξοχότατον αυθέντη Φοσκαρίνη – ήτον ... προβλεπτής εις ... ετούτον τον τόπον. Τώρα ομολόγησε και ομολογεί ο αυτός Τζουάνες και η Στάμω η συνβία του πως έλαβαν την τελείαν ευχαρίστησιν από τον άνωθεν Παπαδόπουλο διά το ζήτημα που είχε η αυτή Στάμω διά την δούλεψήν της και δεν έχουν πλέον κανένα άλλο ζήτημα από τον Παπαδόπουλο ούτε αγρικών [σκοπεύουν] να του δώσουν καμίαν άλλην πείραξήν διά ετούτην την υπόθεσιν του αυτού Παπαδόπουλου»: ΓΑΚ - Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 7, φ. 38ν, 1725.

156. «...η αρχόντισσα κεράτζα Δημήτρω, γυνή του ποτέ Καλέργη ... θεληματικού τρόπου λέγει ότι, έστοντας και η Μαρία κοπέλα της να έχει να λάβει διά την δούλεψήν της εκείνο όπου φανερώνει η διαθήκη του ποτέ ανδρός της και να επρόστρεξε η αυτή κοπέλα της εις τον αφέντη γενεράλε καθαλιέρη Λορεδάν τις απερασμένες ημέρες και σωματικώς να αποφάσισε ότι η αυτή κοπέλα να λαβαίνει πρώτα τη δούλεψή της, θέλει και η αυτή, διά να λείψει από κρίσεις και εναντιότητες, κάνοντας και διά μέρος της ψυχής της, ότι η αυτή κοπέλα της να παίρνει πρώτα εκείνο όπου της άφησε ο αφέντης της και από το επίλοιπο πράγμα να πλερώνεται έπειτα η προίκα της άνωθεν κεράτζας Δημήτρω, χήρας του άνωθεν ποτέ Καλέργη και κυρά της άνωθεν κοπέλας, δίχως καμιάς λογής πρεγιουδιτζιό [ζημία] της»: ό.π., Zuanne Carvela, πρωτ. 1, φ. 38, 1718.

157. «...να τηνε ντύνει και την κυβερνάει ωσάν πατέρας της»: ό.π., Vicenzo Gaetani, πρωτ. 2, φ. 2, 1711.

συμβόλαιο του 1725, όπου ο σύζυγος της δουλεύτρας παραλαμβάνει μέρος της αμοιβής της συζύγου του και παράλληλα προσδιορίζεται και το υπόλοιπο, σύμφωνα με την απόφαση των κριτών (της 8ης Νοεμβρίου του 1723).¹⁵⁸ Είναι άξιο παρατήρησης το γεγονός ότι μολονότι η απόφαση των κριτών εκδόθηκε το Νοέμβριο του 1723, εκτελείται μόνο εν μέρει τον Ιούλιο του 1725, ενώ η τελική εξόφληση αναβάλλεται για τον Οκτώβριο του 1725. Είναι φανερό πόσο χρονοβόρες είναι οι διαδικασίες εξόφλησης μιας δουλεύτρας, ακόμη και όταν αποφεύγονται τα πολυδάπανα επίσημα δικαστήρια και οι υποθέσεις ανατίθενται σε αιρετούς κριτές.¹⁵⁹ Συνυπολογίζοντας το δεδομένο αυτό στην πληροφορία που αντλούμε από ορισμένα συμβόλαια, ότι η εξόφληση της δουλεύτρας επιτυγχάνεται μέσω δικαστικής απόφασης, αντιλαμβανόμαστε το πόσο δύσκολο ήταν για φτωχές, αγράμματες γυναίκες να εξασφαλίζουν τα δεδουλευμένα τους. Πράγματι, σε δύο από αυτά τα συμβόλαια, στο δικαστήριο προστρέχει ο σύζυγος της δουλεύτρας.

Μια άλλη σημαντική διαφορά των συμβολαίων μη μισθωτής σχέσης αγοριού και κοριτσιού αναφορικά με την αντιμετώπιση της αμοιβής τους είναι η εξής: στην περίπτωση του κοριτσιού, πέρα από την πιο συχνή και καθοριστική επίκληση του εθιμικού δικαίου, παρατηρείται και συχνή επίκληση της φώτισης του Θεού, της συνειδήσης, της ευαρέσκειας, ακόμη και της οικονομικής δυνατότητας του εργοδότη¹⁶⁰ προκειμένου αυτός να αποφασίσει την καταβολή της προίκας τη στιγμή του γάμου της δουλεύτρας. Αντίθετα, στην περίπτωση του αγοριού τέτοιου τύπου επικλήσεις αφορούν όχι στην ήδη προκαθορισμένη αμοιβή –ποσοστό επί της περιουσίας που δικαιούται να κληρονομήσει–, αλλά σε επιπλέον αμοιβή του στις περιπτώσεις που οι θετοί γονείς έχουν κρατήσει για τους ίδιους ένα τμήμα της περιουσίας τους.¹⁶¹

Για το ύψος της αμοιβής της κοπέλας στα μισά συμβόλαια δεν έχουμε καθόλου άμεση ή έμμεση αναφορά. Αν και στα συμβόλαια πρόσληψης κοπέλας δεν συνηθίζεται να δίνονται στοιχεία σχετικά με το είδος και το ύψος της προίκας της, καθώς και με τη χρονική στιγμή καταβολής της, ωστόσο μια εικόνα

158. «...ο αυτός σιορ Μανόλης Τζαράτος επερίλαβε από αυτήν την κυράτζα Ζαφείρω, γυνή του Θεόφιλου Καρίδαβα, το όσο πράμα περιέχει κατά την απόφαση αρμπιτράρια [αιρετοκρισία, δικαιοσύνη]. Εγίνη εις τες εμού πράξεις 8 Νοεμβρίου 1723 διά την δούλεψήν όπου της έκαμε η κεράτζα Ακριβή, γυναίκα του αυτού Μανόλη. Από το οποίο πράμα όπου αποφασίστη να της δώσει έμεινε ακόμα χρεώστα ένα στρώμα από...»: ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 12, φ. 9, 1725.

159. Η εκλογή *αρμπιτρων* έγινε στις 8 Νοεμβρίου και η απόφασή τους βγήκε την ίδια μέρα: ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 10, φ. 12, 1723.

160. Βλ. Έφη Αργυρού, «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό...», ό.π., σ. 90.

161. ΓΑΚ - Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Marco Papacostopoulos, πρωτ. 3, φ. 118^v, 1732.

σχηματίζουμε από σχετικές αναφορές σε άλλα είδη συμβολαίων.¹⁶²

Έτσι, όσον αφορά στο χρόνο καταβολής της αμοιβής-προίκας, από τα συμβόλαια εξόφλησης δουλεύτρας είναι φανερό ότι δεν εκπληρώνεται πάντα η δέσμευση του εργοδότη που υπάρχει σε όλα σχεδόν τα συμβόλαια πρόσληψης, δηλαδή, να την παντρεύσει δίνοντάς της τη συνηθισμένη προίκα. Αντιθέτως, οι δουλεύτρες διεκδικούν με δικαστικό τρόπο την αμοιβή τους. Δεν γνωρίζουμε τι έκταση λαμβάνει η αθέτηση αυτής της συμφωνίας. Συγκρίνοντας τον αριθμό των συμβάσεων πρόσληψης κοπέλας που καταγράφονται στις συμβολαιογραφικές πράξεις (είκοσι πέντε¹⁶³) με τον αριθμό των συμβάσεων που αφορούν σε εξόφληση ή ρύθμιση εξόφλησης δουλεύτρας (οχτώ), συμπεραίνουμε ότι οι τελευταίες δεν αποτελούν την εξαίρεση.

Σε ένα μόνο συμβόλαιο η δουλεύτρα λαμβάνει μέρος της αμοιβής της πριν από τη λήξη της σύμβασης.¹⁶⁴ Δηλαδή, το χωράφι της παραχωρείται ήδη από τη σύναψη του συμβολαίου, ενώ το κινητό τμήμα της αμοιβής, το οποίο καταγράφεται λεπτομερώς, θα το λάβει μετά το θάνατο του εργοδότη. Φυσικά το χωράφι που της μεταβιβάζεται ως αμοιβή είναι αυτό που ο εργοδότης έχει αγοράσμένο από το μακαρίτη τον αδελφό της. Αν συνδυάσουμε αυτήν την πληροφορία με άλλη από συμβόλαιο¹⁶⁵ πρόσληψης δουλεύτρας ονόματι Χυμευτή, με διάρκεια ενός έτους, επίσης τον ίδιο χρόνο (Αύγουστο), από τον ίδιο εργοδότη (σιορ Αλέσσανδρο Μπαρμπαρίγο), προκειμένου αυτή να εξοφλήσει το χρέος

162. Σε συμβόλαιο του 1737 που αφορά σε πληρωμή δουλεύτρας αντλούμε πληροφορίες του τύπου: «ένα κομμάτι χωράφι ... και το κάτωθεν γεγραμμένο κινητό ... ήγουν μια πινατοπούλα χαλκοματένια με το κούπωμά της, ένα τηγάνι χαλκοματένιο —εκείνο όπου σερβίρονται στο σπίτι— και ένα ταψί και ένα στρώμα γιομάτο μαλλί διπλαρένιο και μια φιλτζάδα, τρεις γίδες, ή γεννημένες βρεθούνε ή άγνευσε»: ό.π., papa-Giovani Dessalermo, πρωτ. 2, φ. 37, 1737. Σε άλλο συμβόλαιο, του 1725, που αφορά σε πληρωμή δουλεύτρας, σύμφωνα με απόφαση αρμπιτράρια [απόφαση αιρετών κριτών], καταγράφεται το εξής είδος που υπολείπεται να δοθεί στη δουλεύτρα: «ένα στρώμα από ... μαλλί, μια προσκεφαλαδιά, ένα σεντόνι, ένα δίμα, μια τζεργα και ένα πουκάμισο γυναικείο κατά την καλιτά [ποιότητα] ως καθώς είναι περιγραφμένα εις το αυτό κομπρομέσο [συμβιβασμό]»: ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 12, φ. 9, 1725.

163. Ένα από αυτά αφορά σε επιστροφή δουλεύτρας στο σπίτι του αφέντη.

164. «...διά την καλήν γεροκόμησην όπου του κάνει και δούλεψς του σπιτιού του, της δίνει χωράφι κείμενο ... εκείνο όπου έχει αγοράσμένο από τον αδελφόν της τον ποτέ Θωδωρή ... το οποίο να είναι ανεμποδίστως εις την εξουσίαν της, να γεροκομιέται με αυτό έως τε ζει, και εις τον θάνατόν της ναν το κάνει ως θέλει και βούλεται. Ακόμα θέλει ότι η αυτή Θόδω δουλεύτρα του να στέκει παντοτινά ... εις το σπίτι του εδώ εις το χωριό Διαμιλιάνι και να έχει την κυβέρνησήν της από ενδύματα, ποδεμή και αναγκαίας τροφάς. Και της δίνει ακόμα περιπλέον και το κάτωθεν γεγραμμένο κινητό πράμα να το κάνει και αυτό ως θέλει και βούλεται, ήγουν ... εξεκαθαρίζοντας ότι το πράγμα το κινητό να το περιλαβαίνει έπειτα από τον θάνατόν του»: ό.π., papa-Giovani Dessalermo, πρωτ. 2, φ. 37, 9 Ιανουαρίου 1737.

165. Ό.π., papa-Giovani Dessalermo, πρωτ. 2, φ. 39^v, 1737.

του μακαρίτη πατέρα της προς αυτόν, χρέος προερχόμενο από αδυναμία του να εκπληρώσει τις φορολογικές του υποχρεώσεις (δεκατιά), σχηματίζουμε μια εικόνα σχετικά με τους μηχανισμούς που χρησιμοποιεί το ανώτερο κοινωνικό στρώμα για την ιδιοποίηση της εργασίας των φτωχών χωρικών. Η ετήσια σύμβαση με χρηματική αμοιβή εδώ με κανένα τρόπο δεν μπορεί να εκληφθεί ως μια διαφοροποιημένη πρακτική ενός σιγο αναφορικά με τη σύναψη εργασιακών σχέσεων, διότι είχε ήδη άλλη, μόνιμη, δουλεύτρα.

Από τα συμβόλαια που έχουν ως αντικείμενο την εξόφληση δουλεύτρας μετά τη λήξη της σύμβασης εργασίας, στα τρία εξ αυτών καταβάλλεται ένα μέρος της οφειλόμενης αμοιβής και παράλληλα ρυθμίζεται η εξόφληση του υπόλοιπου. Ωστόσο, τόσο σε αυτά τα τρία όσο και σε ένα που αφορά σε ρύθμιση του συνολικού ποσού δεν έχουμε μαρτυρία (στο περιθώριο της πράξης) ότι πραγματοποιήθηκε η τελική εξόφληση. Άλλα τρία συμβόλαια συντάσσονται για να επιβεβαιώσουν την εξόφληση της συνολικής οφειλής που έχει συντελεστεί ήδη ή που συντελείται εκείνη τη στιγμή. Φυσικά, όταν η αμοιβή συνίσταται σε δημόσια ακίνητη περιουσία που έχει παραχωρηθεί («έχει δοθεί σε χάρη») στον εργοδότη από τους Βενετούς, υπόκειται στους νόμους που διέπουν αυτή τη μορφή περιουσίας. Έτσι, ένα συμβόλαιο αυτής της κατηγορίας¹⁶⁶ ακυρώνεται με αναγραφή στο περιθώριο το 1733 (ακύρωση που επιβλήθηκε από τους Βενετούς και αφορούσε όλα τα δημόσια κτήματα που είχαν δοθεί σε ιδιώτες¹⁶⁷) χωρίς παράλληλα να αναφέρεται η αντικατάσταση αυτής της αμοιβής με άλλο ακίνητο ή με χρήμα.

Ενώ, λοιπόν, δεν έχουμε πληροφορίες αναφορικά με το χρονικό διάστημα που παρεμβάλλεται από τη λήξη της σύμβασης μέχρι τη στιγμή εξόφλησης της αμοιβής της δουλεύτρας, σε ορισμένες περιπτώσεις διαθέτουμε πληροφορίες αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο η δουλεύτρα εξασφαλίζει την είσπραξη της αμοιβής. Σε τρία συμβόλαια η δουλεύτρα λαμβάνει την αμοιβή της ύστερα και σύμφωνα με δικαστική απόφαση ή απόφαση αιρετών κριτών. Σε ένα συμβόλαιο, όπου η εξόφληση ενός μέρους της αμοιβής της δουλεύτρας ρυθμίστηκε διά της διαθήκης της κυράς της (συζύγου του εργοδότη), ένα μέρος της αμοιβής της μάλλον θα το διεκδικήσει δικαστικά.¹⁶⁸ Σε δύο δεν είναι φανερό αν η αμοιβή καταβάλλεται με ή χωρίς προσφυγή σε δικαστήρια.¹⁶⁹

166. «...ότι, επειδή και να έχει εις χάριν είκοσι στρέμματα χωράφια κείμενα στο σύνορο Πρέβεζας ... θέλει από την σήμερα εξ ιδίας της βουλής και τζεδέρει [παραχωρεί] τα άνωθεν χωράφια της αυτής Κλινως διά πάντα εις ανταμοιβήν της δούλεψή της, διά να έχει, γοδέρει [απολαμβάνει], νομέβει [νέμεται] και ουζουφρουτουάρει [έχει την επικαρπία] αυτή και οι κληρονόμοι της δίχως καμιάν εναντιότητα»: ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 13, φ. 46, 1726.

167. Bl. Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux...*, ό.π., σ. 51.

168. ΓΑΚ - Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 4, φ. 164^v, 1741.

169. «...με το να έλαβε καλήν δούλεψην», «εις ανταμοιβήν της δούλεψής της» λαμβάνει είκοσι στρέμματα χωράφια (1726 το ένα) και «ομολογεί πως έλαβε την πλερωμήν εις

Η συνεξέταση άλλων κατηγοριών συμβολαίων τα οποία αφορούν εξόφληση ή ρύθμιση εξόφλησης δουλεύτρας, εκλογή και απόφαση αιρετών κριτών, απόσυρση μήνυσης καθώς και διαθήκες ανθρώπων που έχουν προσλάβει δουλεύτρες ή προικοσύμφωνα γυναικών που υπήρξαν δουλεύτρες, θα συνέβαλε στη διασαφήνιση ερωτημάτων σχετικών με την αμοιβή-προίκα μιας δουλεύτρας: κατά πόσο αυτή αποτελεί αντικείμενο διαθήκης ή δωρεάς, ποιο το ύψος της, σε τι συνίσταται, ποιο το ποσοστό ακίνητου και κινητού τμήματος, καθώς και την εξοφλητική συμπεριφορά των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων: το χρόνο και τον τρόπο καταβολής της αμοιβής.

Αναφορικά με το ύψος της αμοιβής στις συμβάσεις με μισθωτή σχέση εργασίας παρατηρούμε ότι ο ετήσιος μισθός της γυναίκας καθορίζεται με κριτήριο την ηλικία. Ως πιο αποδοτική θεωρείται η εργασία που καταβάλλει η δουλεύτρα από δεκαεπτά ετών και άνω. Χαρακτηριστικό είναι ένα συμβόλαιο¹⁷⁰ διάρκειας δεκαπέντε χρόνων, όπου η αμοιβή της δουλεύτρας ορίζεται σε χρήμα ως εξής: τα πέντε πρώτα χρόνια (δηλ. από δώδεκα έως δεκαεπτά ετών) θα λαμβάνει τρία ριάλια το χρόνο και τα υπόλοιπα δέκα χρόνια (από δεκαεπτά έως είκοσι επτά ετών) θα λαμβάνει πέντε ριάλια το χρόνο. Ωστόσο, και σε αυτή τη μεγάλης διάρκειας σύμβαση τη χρηματική αμοιβή της δουλεύτρας (εκτός από τρία ριάλια που δίνονται προκαταβολικά στη μητέρα της) την κρατά ο εργοδότης για να την παραδώσει στην κοπέλα όταν λήξει η σύμβαση, μετά δηλαδή την παρέλευση των δεκαπέντε χρόνων.

Μια άλλη παρατήρηση αφορά στην ύπαρξη ενός ετήσιου μισθού ύψους πέντε ριαλίων, που μένει αμετάβλητος για όλο το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε. Σε μια στατική οικονομία δεν εντυπωσιάζει η σταθερότητα των τιμών.¹⁷¹ Σε συμβόλαιο μάλιστα του 1729 φαίνεται ότι είναι δεδομένο, καθορισμένο από το εθιμικό δίκαιο, το ύψος του ετήσιου γυναικειού μισθού και δεν απαιτείται η αναφορά σε αυτό.¹⁷² Ο μισθός αυτός συμπίεζεται προς τα κάτω με μηχανι-

όσα της ετύχαινε και απαρθένεβε [ανήκε] διά την δούλεψη που έκανε στο σπίτι του ... ήγγυν διά όλον τον καιρόν που του εδούλευε» (1721 το άλλο), χωρίς εδώ να αναφέρεται το είδος και το ύψος της αμοιβής.

170. «...διά τους πέντε χρόνους ερχάμενους προς ριάλια τρία τον κάθε χρόνο προς λίτρες δέκα το ένα, και διά τους έτερους δέκα χρόνους ακούλουθους να αγρικιέται η ρόγα της και η πληρωμή της δούλεψής της προς ριάλια πέντε τον κάθε χρόνο»: ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 12, φ. 4, 1734.

171. Εξάλλου και σε συμβόλαιο του 1736 όπου καταγράφεται το ύψος της διατροφής που θα προσφέρει ο ψυχογιός στην ψυχομάνα του, εάν δεν μείνουν μαζί μετά το γάμο του, αυτό δεν προβλέπεται να αλλάξει σε όλη τη διάρκεια της ζωής της. Αξίζει βέβαια να δούμε στο σύνολο του νοταριακού corpus από πότε έχουμε «επί πλέον πληρωμή πουληγμένου», δηλαδή ανατιμήσεις της αξίας της γης, καθώς και ρητή ή υπαινικισμένη αύξηση του ενοικίου γης.

172. Ό.π., para-Eugenio Eggi, πρωτ. 1, φ. 89^v, 1729: «την παίρνει για ψυχοπαίδα του να τονε δουλεύει εις το σπίτι του ... να την παντρέβει ... κατά την δύναμή του και ως ήθελε

σμούς οικονομικούς (χρέη) ή μη (επίκληση στην ανάρμοστη συμπεριφορά του κοριτσιού). Είναι ενδεικτικό ότι σε συμβόλαιο του 1711 (σύμβαση ενός έτους) η δουλεύτρα αμείβεται με πέντε ριάλια το χρόνο ενώ εικοσιέξι χρόνια αργότερα σε ετήσια σύμβαση του 1737 η δουλεύτρα αμείβεται με τέσσερα και μισό ριάλια το χρόνο. Στην τελευταία περίπτωση της μικρότερης ετήσιας αμοιβής, δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι η δουλεύτρα προσφέρει τις υπηρεσίες της κάτω από την πίεση του χρέους της οικογένειάς της προς τον εργοδότη της, ύψους σαράντα τριών λιτρών, εξαιτίας της αδυναμίας καταβολής του φόρου της δεκάτης (δεκατιά) τον οποίο πλήρωσε αυτός για λογαριασμό της, ενώ στο τέλος της σύμβασης λαμβάνει μόνο δύο λίτρες (δηλ. σαράντα τρεις και δύο λίτρες ίσον σαράντα πέντε, που αντιστοιχούν σε τέσσερα και μισό ριάλια).

Σε ένα συμβόλαιο του 1718 η αμοιβή ορίζεται εναλλακτικά, δηλαδή ο εργοδότης αναλαμβάνει να παντρέψει τη δουλεύτρα ή να της καταβάλει αμοιβή ύψους τεσσάρων ριαλίων το χρόνο σε περίπτωση που «δεν ήθελε σταθεί τιμημένα», οπότε και θα είχαμε διακοπή της σύμβασης. Εδώ συναντάμε ακόμη μικρότερη αμοιβή, η οποία καθορίζεται από μια γενικόλογη επίκληση σε τιμημένη συμπεριφορά. Το συμβόλαιο αυτό μας προϊδεάζει και για το ύψος της προίκας της δουλεύτρας.

Από τα στοιχεία λοιπόν που μας παρέχουν τα συμβόλαια πρόσληψης δουλεύτρας διαπιστώνουμε ότι η χρηματική αμοιβή της κυμαίνεται μεταξύ τεσσάρων και πέντε ριαλίων το χρόνο. Είναι φανερό η υποτίμηση της αξίας της γυναικείας μισθωτής εργασίας και ακόμη μεγαλύτερη όταν η αμοιβή καταβάλλεται μετά την παρέλευση πολλών χρόνων (λόγω παρακράτησης των τόκων) συγκριτικά με την αξία των φορολογικών υποχρεώσεων των οικογενειών που προμηθεύουν τις δουλεύτρες.

Συγκρίνοντας τα συμβόλαια μισθωτής σχέσης εργασίας των κοριτσιών με τα αντίστοιχα των αγοριών¹⁷³ παρατηρούμε ότι:

- Αγόρι και κορίτσι της ίδιας ηλικίας (δώδεκα ετών) λαμβάνουν ίδια ετήσια αμοιβή (τρία ριάλια).

- Αγόρι μη προσδιορισμένης ηλικίας (προσλαμβάνεται από καλατζή) λαμβάνει ετήσια αμοιβή ίση με τη μεγαλύτερη γυναικεία ετήσια αμοιβή (πέντε ριάλια).

- Δεκαεπτάχρονου αγοριού η αμοιβή ξεπερνάει κατά πολύ τις προαναφερθείσες αμοιβές, ανερχόμενη στις δέκα λίτρες (=ένα ριάλι) το μήνα, δηλαδή δώδεκα ριάλια το χρόνο.

τον φωτίσει ο Θεός ... Και ανίσως και δε σταθεί ... έως να τελειώσουν οι δώδεκα χρόνοι, να μην μπορεί να παίρνει τίποτες ... Και ανίσως και ... τηνε διώξει δίχως καμιάν αιτίαν όπου να εμποδίζει, να είναι υποσχόμενος να της πλερώνει τη ρόγα της κατά το συνηθισμένο».

173. Για το ύψος της αμοιβής των προσλαμβανόμενων αγοριών στη Λευκάδα τον 18ο αιώνα βλ. Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης», *ό.π.*, σ. 307-308.

Αν λάβουμε υπόψη μας ότι στην περίπτωση του δουλευτή που λαμβάνει χρηματική αμοιβή ο εργοδότης δεν καλύπτει όλα τα έξοδα ενδυμάτων και υποδημάτων, καθώς και ότι κάποιοι λαμβάνουν ως αμοιβή μόνο τη διατροφή και ένδυση, αντιλαμβανόμαστε ότι σε γενικές γραμμές η κατάσταση των αγοριών δεν είναι πάντα καλύτερη από αυτή των κοριτσιών. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε ότι η ανδρική μισθωτή εργασία εισάγει κάποια νεωτερικά στοιχεία, έστω και αν εμφανίζονται ως εξαίρεση: μεγαλύτερη –αναλογικά με τη γυναικεία μισθωτή εργασία– συχνότητα εμφάνισης, σταθερότητα στη μικρή διάρκεια της εργασιακής σχέσης, έναν κατά πολύ υψηλότερο μισθό σε ορισμένες περιπτώσεις, καθώς και καθορισμό του μισθού με χρονική μονάδα όχι μόνο το έτος (με το οποίο καθορίζεται και η γυναικεία αμοιβή), αλλά και το μήνα, αν και σπάνια, με τη χρήση μάλιστα του όρου μηνιατίκο.¹⁷⁴

Εξετάζοντας τα συμβόλαια με μη μισθωτή σχέση ως προς την αποζημίωση που λαμβάνει η οικογένεια του αγοριού και του κοριτσιού σε περίπτωση θανάτου τους, παρατηρούμε ότι οι άνδρες βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση από αυτή των γυναικών.¹⁷⁵ Σε περίπτωση θανάτου του ψυχογιού η φυσική οικογένειά του δικαιούται δέκα ριάλια για κάθε χρόνο της σύμβασης.¹⁷⁶ Αντίθετα, στην αντίστοιχη περίπτωση κοριτσιού δεν αναφέρεται το ύψος της αποζημίωσης προς τη φυσική οικογένεια. Επίσης, σε περίπτωση διακοπής της σύμβασης από τον θετό γονιό, καταβάλλεται στον ψυχογιό αποζημίωση του ύψους των δέκα ριαλίων το χρόνο και «μια αλλαξιά σκουτιά τον κάθε χρόνο». Αλλού πάλι η αποζημίωση στον ψυχογιό ανέρχεται στα δεκαπέντε ριάλια το χρόνο.¹⁷⁷ Αξίζει να συγκρίνουμε, στην τελευταία αυτή περίπτωση, την αποζημίωση που λαμβάνει ο ίδιος ο ψυχογός, αν διωχθεί, η οποία ανέρχεται σε δεκαπέντε ριάλια ετησίως, με την αποζημίωση προς τη φυσική του οικογένεια που ορίζει το ίδιο αυτό συμβόλαιο ύψους δέκα ριαλίων το χρόνο.

Ο εργοδότης του κοριτσιού, εάν διακόψει τη σύμβαση λόγω κακής της συμπεριφοράς, αντί της προίκας καταβάλλει ως αποζημίωση για την καταβληθείσα εργασία μειωμένη αμοιβή τεσσάρων ριαλίων το χρόνο, ούτε καν τη μισή ετήσια αποζημίωση ενός ψυχογιού. Στο μόνο συμβόλαιο όπου η ποινική ρήτρα δεσμεύει τον εργοδότη σε περίπτωση αυθαίρετης διακοπής της σύμβασης «να της πλερώνει τη δούλεψή της τη νόμιμη» δεν προσδιορίζεται το ύψος της αμοιβής. Γενικώς στα συμβόλαια πρόσληψης κοριτσιού με μη μισθωτή σχέση αποφεύγεται ο προσδιορισμός του ύψους χρηματικών ποσών. Βέβαια, και όσον

174. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 15, φ. 44^v, 1729.

175. Για τη μειονεκτική θέση των γυναικών υπηρετριών ως προς την αμοιβή τους στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, ό.π., σ. 248.

176. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 1, φ. 104^v, 1730.

177. Ό.π.

αφορά στον ψυχογισμό, ενώ σε περίπτωση αποπομπής ή θανάτου του προβλέπεται κατά πολύ μεγαλύτερη αποζημίωση συγκριτικά με την κοπέλα, ωστόσο, εάν με δική του απόφαση διακοπεί η σύμβαση, η αποζημίωση που προβλέπεται να καταβάλει στον θετό γονιό («γαζέτες δέκα την ημέρα»),¹⁷⁸ που συμποσούνται σε 18,25 ριάλια το χρόνο¹⁷⁹) είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που θα λάβει ο ίδιος.¹⁸⁰ Δηλαδή, η αξία της διατροφής και ένδυσής του που έχει αναλάβει ο θετός γονιός εμφανίζεται πιο μεγάλη από την αξία των υπηρεσιών που προσέφερε ο ψυχογισμός. Πρέπει, βέβαια, να επισημάνουμε το μηχανισμό διά του οποίου επιτυγχάνεται αυτή η διαφορά. Η μεν αποζημίωση του ψυχογιού ορίζεται με βάση το έτος, ενώ η αποζημίωση του θετού γονιού ορίζεται με βάση την ημέρα.

Αξίζει να τονίσουμε ότι σε καμιά περίπτωση, στο σύνολο των συμβολαίων που εξετάζουμε, η αμοιβή του προσλαμβανόμενου δεν υπολογίζεται σε ημερομίσθιο. Επίσης, οι αποζημιώσεις υπολογίζονται σε διαφορετικό νόμισμα, σε ριάλια η μεν, σε γαζέτες η δε. Έτσι, η μη σταθερότητα της αξίας των νομισμάτων αφενός μεν καθιστά πιο εύκολη την εκμετάλλευση των προσλαμβανόμενων, αφετέρου δε αυτή η εκμετάλλευση δεν είναι τόσο εμφανής στα κατώτερα στρώματα, τα οποία δεν είναι εξοικειωμένα με τα χρηματιστικά παιχνίδια, καθότι είναι λιγοστό το χρήμα που κυκλοφορεί. Φυσικά, η ανασφάλεια της επιβίωσης της πλειονότητας των ανθρώπων τους καθιστά συντηρητικούς, ώστε να μην ευνοείται η αλλαγή νοοτροπιών, ακόμη και αν η εμπορευματική οικονομία της Βενετίας ευνοεί την εμφάνιση του χρήματος στις συναλλαγές των ανθρώπων. Εξάλλου, οι διοικητικοί μηχανισμοί που στην εν λόγω κοινωνία καθορίζουν τις οικονομικές συναλλαγές συμβάλλουν ώστε η αγορά και το χρήμα να επιτελούν λειτουργίες που υπαγορεύονται από το ανώτερο κοινωνικό στρώμα.

Και αν υπάρχει ο εκβιασμός των υπερβολικά υψηλών αποζημιώσεων προς τον θετό γονιό, καθώς και η ανασφάλεια για τη δουλεύτρα αναφορικά με την τελική είσπραξη της προίκας-αμοιβής της, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για το γεγονός ότι η νόμιμη αμοιβή τόσο του κοριτσιού όσο και του αγοριού προκύπτει από την παράνομη κατακράτηση των τόκων αυτής της αμοιβής. Παράνομη σύμφωνα με τη γενικότερη πρακτική του ανώτερου κοινωνικού στρώματος όταν πρόκειται για χρηματικές δΟΣΟΛΗΨΕΙΣ. Νόμιμος ο τόκος για τους ίδιους, ανύπαρκτος ο τόκος ακόμη και ως έννοια για τη δουλεύτρα και το δουλευτή με ή χωρίς μισθωτή σχέση. Η παρακράτηση των δεδουλευμένων για όσο χρονικό

178. Ο.π., Marco Papacostopoulou, πρωτ. 1, φ. 18^v, 1726.

179. Για τις τιμές των νομισμάτων βλ. Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τ. 1, Αθήνα, Εστία, 1914, σ. 41-43: ένα ριάλι ισούται με δέκα λίτρες και μία λίτρα με είκοσι γαζέτες.

180. Σχετικά με τη διαφορά βλ. Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», ό.π., σ. 302.

διάστημα διαρκεί η σύμβαση εργασίας,¹⁸¹ αλλά και για το χρονικό διάστημα που παρεμβάλλεται από τη λήξη της σύμβασης μέχρι την τελική εξόφληση,¹⁸² δεν συνεπάγεται επιβάρυνσή τους με το νόμιμο τόκο, όπως προκύπτει από συμβόλαια εξόφλησης δουλεύτρας. Η τακτική αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν ιδωθεί μέσα στο πλαίσιο των οικονομικών συνηθειών της εποχής. Σε πλήθος δικαιοπραξιών αναφέρεται επίμονα ο τόκος («το νόμιμο διάφορο»), ο προερχόμενος όχι μόνο από χρήματα που δανείζονται αλλά και από καθυστερούμενη καταβολή ενοικίου, όπως προκύπτει από τα συμβόλαια δανείων, ενοικιάσεων αγροτικών και αστικών ακινήτων.

Εάν στα συμβόλαια διάρκειας δεκαπέντε χρόνων, που εμφανίζονται με τη μεγαλύτερη συχνότητα, υπολογίσουμε την αμοιβή της δουλεύτρας στα πέντε ριάλια ετησίως στην καλύτερη περίπτωση, η συνολική αμοιβή θα ανέλθει στα εβδομήντα πέντε ριάλια (15x5). Στη χειρότερη περίπτωση θα είναι τέσσερα ριάλια ετησίως, οπότε θα ανέρχεται συνολικά στα εξήντα ριάλια (15x4). Αν σε αυτά αθροίσουμε και τους τόκους μαζί με τους ανατοκισμούς, αντιλαμβανόμαστε πόσα κερδίζει ο εργοδότης μέσα από αυτόν το μηχανισμό. Εάν δε συγκρίνουμε την αμοιβή αυτή με το ύψος της προίκας (όταν αυτή αναφέρεται: είκοσι ριάλια ή εκατό δουκάτα), γίνεται ακόμη πιο φανερή η εκμετάλλευση της δουλεύτρας. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για τα προσλαμβανόμενα αγόρια¹⁸³ στην περίπτωση που ο μισθός καθορίζεται με το μήνα ή την ημέρα, οπότε το κέρδος του εργοδότη από τους τόκους αυξάνεται ακόμη περισσότερο.

Μια συνολική αποτίμηση της αξίας της αμειβόμενης εργασίας θα επιτυγχάναμε, εάν συγκρίναμε το ύψος της αμοιβής των προσλαμβανόμενων παιδιών με το ύψος της διατροφής που δίνεται σε παιδιά και γυναίκες, της αμοιβής δασκάλου, γιατρού, συμβολαιογράφου, τις τιμές ρουχισμού, οικιακών σκευών, εργαλείων, τις τιμές σπιτιών, εργαστηρίων, χωραφιών, ζώων, δέντρων, πλοίων, τις αμοιβές εργαζόμενων στο εμπόριο, τις τιμές ενοικίων αστικών και αγροτικών ακινήτων, τις τιμές ειδών διατροφής κατά τις αντίστοιχες χρονικές στιγμές. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η αμοιβή ενός θεριστή το 1709 ανέρχεται σε 7 γαζέτες,¹⁸⁴ η αμοιβή κτίστη το 1712 σε 4 λίρες τον πήχυ, μισό σφαχτό

181. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 12, φ. 4, 1734: «ευχαριστήθη η άνωθι χήρα Διαμάντω και η θυγατέρα της να μείνει η πλερωμή της ρόγας της αυτής Στατήρας, καθώς έμεινε εξεκαθαρισμένο άνωθεν, εις τας χείρας του άνωθεν σιορ ... διά να την δώσει την αυτήν πλερωμήν και ευχαρίστησιν της άνωθεν Στατήρας όταν τελειώσουν οι δεκαπέντε χρόνοι όπου έχει να σταθεί εις την δούλεψιν του σπιτιού του...».

182. Βλ. εκλογή και απόφαση αιρετών κριτών: ό.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 10, φ. 12-13, 1723, Νοεμβρίου 8, Αγία Μαύρα. Αξίζει βέβαια να δούμε συνολικά τις δικαστικές αποφάσεις ή αυτές των αιρετών κριτών σχετικά με τον υπολογισμό ή μη του τόκου στις καθυστερούμενες αμοιβές της δουλεύτρας.

183. Βλ. Έφη Αργυρού, «Μηχανισμοί ενίσχυσης...», ό.π., σ. 310.

184. Ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 2, 13 Μαρτίου 1709.

και μισή βαρέλα κρασί,¹⁸⁵ η αμοιβή εργάτη σε καμίνια από 20 Απριλίου έως 14 Σεπτεμβρίου ανέρχεται σε 30 ριάλια και επιπλέον τα έξοδά του,¹⁸⁶ τα δικαστικά έξοδα μαζί με την αμοιβή του δικηγόρου και του κομέσου ανέρχονται συνολικά σε ένα τσεκίни,¹⁸⁷ η αμοιβή δασκάλου προκειμένου να διδάξει στο παιδί «πενακίδια και οκτώηχο» ανέρχεται σε τρία ριάλια¹⁸⁸. Η έρευνα όμως αυτή αποτελεί αντικείμενο μιας άλλης μελέτης που θα δημοσιευτεί στο μέλλον.

185. Ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 3, 26 Σεπτεμβρίου 1712.

186. Ό.π., Zorzi Barbarigo, πρωτ. 6, 6 Απριλίου 1722.

187. ΓΑΚ – Αρχεία ν. Λευκάδας, 6.π., Zuanne Gavalla, πρωτ. 17, 18 Δεκεμβρίου 1729.

188. Ό.π., papa-Eugenio Eggi, πρωτ. 2, 17 Ιουλίου 1754, Πόρος.

SUMMARY

Efi Argyrou, 18th century human dynamic entry systems in the Lefkada families

A comparative approach of the contracts concerning the employment of children by Lefkada families during the 18th century is dealt with in the present article. The comparison is carried out with a double criterion: on the one hand the employment with or without a salary and on the other hand the sex. As far as the first criterion is concerned we observe that despite the corroding function of the market, the society in question perpetuates the traditional methods of reinforcement of families with male and female dynamic. The contracts concerning children that are employed with a salary (*κοπέλι-δουλεντής* and *κοπέλα-δουλεύτρα*) are the minority. Families usually adopt a particular relationship that ranges between the family relationship and the working one (*ψυχοπαίδι* and *ψυχοπαίδα*). In the latter, it is obvious in the contracts concerning a girl, either in verbal level or in the level of terms that the working character prevails the family one. Either with a salary relationship or without one a girl is considered domestic help, that is the reason why she is employed mainly by the upper class in town. On the contrary when dealing with contracts concerning boys in the verbal level, it is clear that a family type relationship is dominant. Through this relationship both the foster family and the child's needs will be met and it is for this reason that boys are employed by the middle classes both in town and in the villages. Nevertheless, according to certain terms the employed boy is demoted in certain cases to the position of a labourer.

From the comparison of the relevant contracts it is shown that the position of the employed girl is worse than that of a boy. This applies to the relationship she has with the foster family which in turn controls her tightly and also to her final salary. Although the whatever newer elements in the working relationships are noticed in the contracts with salaries of boys, the boys that enter the families with a no-salary contract are in a better position than that of the boys with a salary one.